

MELLOM BARKEN OG VEDEN?

**En undersøkelse av oppgaver og rekruttering til
lensmannsombudet i Alenfit og Skjold skipreder
i perioden 1642 til 1742**

Hovedoppgave i historie

Universitetet/Høyskolen i Bergen

Våren 2006

Bjarte Henanger

Forord

Jeg vil med dette få rette en stor takk til de som har hjulpet meg i arbeidet med denne oppgaven. Både mine veiledere Anne-Hilde Nagel og John Ragnar Myking har bidratt hver på sin måte med verdifull inspirasjon, både faglig og ellers. Nagels evne til å veilede struktur og orden inn i oppgaven min, og Mykings tålmodighet og entusiasme har gjentatte ganger imponert meg.

Ellers vil jeg også få rekke en takk til Magne Angvik, tidligere leder på avdeling for samfunnsfag ved Høgskolen i Bergen, avdeling for lærerutdanning, for de seminarene han arrangerte der, og likeledes medstudenter og lærere på hovedfag, og senere mastergradseminarer i regi av Ståle Dyrvik, for stimulerende respons på manuskript, og ellers fine stunder.

Sist men ikke minst vil jeg få takke min gode venn Loke Wilson, for de utallige ganger han har bistått meg med teknisk assistanse, når et problem har oppstått i en slik sammenheng.

Innhold:

Innledning.....	s.4
1. Lensmannens oppgaver og krav til de som skulle fylle ombudet	
1.1 Utviklingen av lensmannsombudet fra middelalderen frem til 1600-tallet	s.8
1.2 Oppgaver og rekruttering ca. 1600- ca 1780.....	s.12
1.2.1 <i>Oppdaterte krav til de som skulle fylle ombudet.....</i>	s.17
1.2.2 <i>Oppsummering.....</i>	s.17
2. Lensmannen på tinget	
2.1 1642-1655.....	s.19
2.2 1699-1705.....	s.29
2.3 1712-1722.....	s.37
2.4 1736-1742.....	s.48
2.5 Lensmannen på Jæren og i Dalane.....	s.54
2.6 Drøfting.....	s.56
3. Rekruttering	
3.1 Innledning.....	s.65
3.2 Bygdeeliten.....	s.67
3.3 Ble lensmannen rekruttert fra en bygdeelite?.....	s.75
3.3.1 <i>Lensmannen på tinget.....</i>	s.75
3.3.2 <i>Lensmannen utenfor tinget.....</i>	s.75
3.4 Drøfting.....	s.85
4. Konklusjon.....	s.90
Litteraturliste.....	s.94
Kilder.....	s.95

Innledning

Hva denne oppgaven handler om

Denne oppgaven har som mål og sette søkelys på bondelensmannen og hans virke i perioden fra begynnelsen av 1600-tallet og frem mot slutten av 1700-tallet.

Perioden faller inn under epoken som gjerne blir omtalt som *tidlig nytid*, og som strekker seg fra middelalderens slutt til et stykke inn på 1700-tallet. Som hovedkilde har jeg brukt tingbøkene for Nordhordland. Jeg har valgt å konsentrere meg om skipredene Alenfit og Skjold som sorterer under dette fogderiet. Her er den eldste tingboken fra 1642. Dette har vært med og bestemme rammene for denne delen av undersøkelsen. Den strekker seg fra 1642 til 1742. På grunn av dette relativt store tidsspennet har det vært nødvendig å foreta utvalg i tingbokmaterialet. Derfor er ikke alle lensmennene som var representert i perioden blitt gjenstand for granskning.

De tidsrommene som har vært undersøkt er

1. 1642-55, i materiale fra tingbøkene 1-5
2. 1699-1705, i tingbøkene 27-29
3. 1712-22, i tingbøkene 33-35
4. 1736-42, i tingbok 40.

I tillegg til dette har jeg sett på tingbøkene 8-13 som dekker perioden fra 1666-73. Dette har vært gjort i kontrolløyemed, i første rekke med tanke på å undersøke utviklingen i ombudet. Derfor har dette materialet ikke blitt undersøkt med samme grundighet som de øvrige bøkene.

Som en kontrast har jeg også gått igjennom en av tingbøkene fra Jæren og Dalane. Disse strekker seg nemlig helt tilbake til begynnelsen av 1600-tallet og er de eldste bevarte tingbøkene i Norge. Hensikten med dette har vært å se om

det var noen utvikling i lensmannens oppgaver fra perioden 1616-25, og frem mot 1642. Grunnen til at jeg har valgt å undersøke Skjold og Alenfit er at jeg selv har tilhørighet til områder som lå under disse to skipredene, og at det i tillegg finnes gode bygdebøker for både Alenfit og tidligere Skjold.

Hva som har vært skrevet om lensmannen før

Dette er ikke ment som noen fullstendig oversikt over alt som har vært skrevet om lensmannen tidligere, men viser til litteratur jeg har kommet over i arbeidet med min undersøkelse. Noe av dette materialet har jeg også gjort nytte av i oppgaven. Dette er ikke første gang lensmannen er gjenstand for gransking i en hovedoppgave; Sverre Bæra har bidratt med *Lensmanns-institusjonen i Norge ca. 1270-1570. Funksjonar og relasjonar*, hvor utøvelsen av ombudet i dette tidsrommet ble satt under lupen.

Arnet Olafsen har skrevet boken *Våre lensmenn, et bidrag til den norske lensmannsstands historie gjennom 700 år*. Jens Arup Seip, Hilde Sandvik, Rolf Fladby, Anne-Hilde Nagel, Steinar Imsen og Conrad Clausen har også gitt sine bidrag til å øke kunnskapen om lensmennene. I tillegg til dette er det skrevet om lokale lensmenn i bygdebøker og lignende rundt om i landet. Jeg har funnet mye verdifull informasjon i de bøkene som har vært aktuelle i mitt arbeid. Dette har i første rekke vært informasjon knyttet til lensmennene, men også annen utfyllende informasjon som har hjulpet meg å sette emnet inn i en kontekst.

Hvilken mål har denne undersøkelsen?

Undersøkelsen har to hovedmål;

1. Å kaste lys over hvordan lensmannen utførte de oppgavene han var pålagt i henhold til lover og forordninger.
2. Å se på i hvilken grad de som var innstilt til vervet hadde egenskaper som samsvarte med de krav til lensmennene som ble fremsatt i Håkon Magnussons retterbot fra 1293.

Som tittelen på oppgaven hentyder, var lensmennene på 16- og 1700-tallet i en delikat posisjon der de, samtidig med at de skulle være øvrighetens representanter overfor folket, og derfor skulle ivareta det offentliges interesser, samtidig tilhørte allmuen. Lensmennene hadde altså på mange måter en dobbeltrolle. Derfor vil jeg også undersøke om det finnes eksempler der denne dobbeltrollen skaffer ham problemer.

I tilknytning til arbeidet med å finne ut om lensmennene ble rekruttert i henhold til direktiver som var gitt, vil jeg også prøve å finne ut om de ble rekruttert fra spesielle lag av samfunnet. Selv om dette var et bondesamfunn som tradisjonelt har vært sett på som et nokså *egalitært* samfunn, er det en utbredt oppfatning at det eksisterte et elitesjikt i bygdene rundt om i landet. Jeg vil se på noe av det som er skrevet om dette, og prøve å finne ut om lensmennene ble hentet fra en slik bygdeelite.

Det er selvfølgelig mange andre spørsmål man kunne tenke seg å få svar på. Noen av disse har blitt fremsatt på seminarer jeg har deltatt på;

1. Hvilken rolle spilte lensmannen i lokalsamfunnet, hadde han stor myndighet?
2. Var det en posisjon man ønsket, eller var det en oppgave en mer eller mindre frivillig fikk "trådt ned over hodet"?
3. Hvilken status ga lensmannsvervet?

4. Gikk ombudet i arv i samme familie?

Spørsmålene er mange, og jeg håper denne undersøkelsen kan være med å gi noen svar.

1. Lensmannens oppgaver og kravene til de som skulle fylle ombudet

1.1 Utviklingen av lensmannsombudet fra middelalderen frem til 1600-tallet

Lensmannen skulle rekrutteres fra forstandige bønder

Lensmannsombudet har lang tradisjon i Norge, hvor lang er usikkert.

Lensmannen er første gang nevnt i en forordning, en såkalt retterbot Magnus Lagabøte lot utstede for Færøyene i 1273.¹ Mest sannsynlig er institusjonen jevngammel med sysselmannsinstitusjonen. Da Kong Sverre reorganiserte tjenestemannsvesenet og grunnla et norsk embetsverk, lot han sysselmennene

avløse lendmennene, og det kan tenkes at lensmannsvesenet oppsto i sammenheng med dette.²

Alt på 1300-tallet bestemte kongen at det skulle rekrutteres fra lokalbefolkningen til lensmannsombudet, og det kommer klart frem at ikke hvem som helst kunne være lensmenn. I Haakon Magnussons retterbot fra 1293 gis det klare direktiver som skulle sette standard for en lang tid fremover. Her står det blant annet at lensmannsemmene skulle rekrutteres fra forstandige bønder ”som er ættede og prøvet i bygdelaget for god atferd, og som vil stå almuen til ansvar efter lov og rett”.³ En var ikke interessert i menn som var griske eller ”fule til å plage kotkarlene” (småkårsfolk), og som ”visste lite eller intet om loven”.⁴

Den som skulle besitte ombudet som lensmann måtte rekrutteres fra de mest vel ansette bønder som ”var prøvet for god opptreden” og hadde godt skjønn, sunt omdømme og evne til å omgås og behandle mennesker.⁵

Det var altså ikke i seg selv tilstrekkelig at lensmannen tilhørte den bedre del av bondestanden, han skulle som sagt også være ”ættet og prøvet i bygdelaget”. På denne måten kunne det ikke bli aktuelt at en utenfra som ikke kjente de lokale forhold tiltrådte ombudet.⁶ Vedkommende som skulle være lensmann måtte være av en slekt som over tid hadde opparbeidet godt omdømme blant lokalbefolkningen. I henhold til samme retterbot skulle det også avlegges en ed når en tok opp vervet;

Så legger du hånd på boken (Bibelen), og tar Gud til vitne på, at du i dette ombud som du er satt i, vil handle etter lov og rett mot alle menn, som du har ombud over, både rik og fattig, og

¹ Imsen 1990 s. 200

² Olafsen 1930 s. 14

³ Olafsen 1930 s. 15

⁴ Olafsen 1930 s. 15

⁵ Olafsen 1930 s.15

⁶ Olafsen 1930 s. 19

ingen mann fengsle, stokke eller hefte, som er sakeløs, og de menn, som tilbyr seg å stå til rette for sin forbrytelse, de skal du ikke tvinge mot rett landslov, og de menn skal du oppnevne til lagtinget uavhengig av gaver, som du etter ditt skjønn vet er de mest forstandige.⁷

Kanskje var det slik at man på bakgrunn av tidligere erfaringer, med denne eden ville prøve å unngå uønsket adferd ved utøvelsen av ombudet hos de kommende lensmenn.

Sysselmannens ombudsmann

Steinar Imsen hevder i *Norsk Bondekommunalisme, del 1*, at de fleste brevene fra perioden 1420- 1450 han har undersøkt knytter lensmannen til *bygdarprovet* i sivile tvistemål.⁸ I tillegg til dette forekom det også at lensmannen krevde inn drapsbøter på øvrighetens vegne og representerte påtalemakten, forteller han videre. Arbeidet som lensmannen utførte var i første rekke å betrakte som et ombud, sammen med kirkeombudsmannen utgjorde lensmannen det lokale ombudsapparatet.⁹ Lensmannen var altså i utgangspunktet sysselmannens ombudsmann i samfunnet. Sysselmannen var politimester, befalingsmann i krig, det var han som sto for utskrivningen av mannskaper til hæren og han var datidens justervesen.¹⁰ Han hadde i de fleste tilfellene to lensmenn til å hjelpe seg i hvert fylke.¹¹ Sysselmennene ansatte selv sine leiesvenner lensmennene, og disse ble lønnet med andel i bøkene og inndratt gods. I tillegg til dette hadde lensmannen fritt opphold når han var ute og reiste i embetets medfør.¹² Lensmannens oppgaver under sysselmannen var i stor utstrekning provsopptak, oppebørsel av skatter og bøter, og han skulle reise påtale på vegne av kongemakten, både i sivile og kriminelle saker.¹³

⁷ Olafsen 1930 s.20-21

⁸ Imsen 1990 s.164

⁹ Imsen 1990 s.164

¹⁰ Olafsen 1930 s.14

¹¹ Olafsen 1930 s.15

¹² Olafsen 1930 s.15

Lokalsamfunnsfunksjonær

Etter som sysselmennene utover på 1400-tallet ble avløst av lensherrene, ble lensmannsombudet delt i to, der fogden og lensmannen skulle forvalte de oppgavene som tidligere hadde sortert under det tidligere ombudet.¹⁴ På denne måten fikk lensmannens funksjon som ombudsmann svekket betydning. Fogdene overtok mange av de oppgavene som tidligere hadde hørt til lensmannen. Dermed utviklet lensmannen seg til å være en lokalsamfunnsfunksjonær. Fra 1500-tallet og utover var lensmannen nå det laveste trinn i lokalforvaltningen i landet. I utgangspunktet var han nå blitt fogdens leiesvenn og representant i bygdesamfunnet. I forbindelse med rettsstellet var det fremdeles en av lensmannens oppgaver å ta ut stevning på vegne av lagretten. I denne sammenheng skulle han også oppbevare lagtingseglet.¹⁵

Bondelensmann og bygdetillitsmann

Fra slutten av 1500-tallet og særlig utover på 1600-tallet økte tallet lensmenn sterkt og som en naturlig konsekvens ble derfor distriktene de skulle betjene mindre og flere. Det er i denne sammenhengen at "bondelensmannen" oppstår, slik vi kjenner ham fra tingbøkene. På denne måten fikk bøndene mer innflytelse i den lokale forvaltningen. Det var i første rekke i egenskap av bygdetillitsmann lensmannen nå opptrådte.¹⁶ Han var ofte tilstede på tinget hvor han også var den mest brukte funksjonæren. Hovedoppgaven var som før provsopptak, og ved siden av dette tok han ut stevninger og oppnevnte domsutvalg.¹⁷ Det var lensmannen som var den mest brukte funksjonæren på tinget, hevder Steinar Imsen, ved siden av å foreta provsopptak tok han også ut stevning og oppnevnte domsutvalg.¹⁸ Lensmannen administrerte også lokale rettsmøter. Han meglet forlik, og hjalp også andre med å ta ut stevning. Ved

¹³ Imsen 1990 s.300

¹⁴ Olafsen 1930 s.6

¹⁵ N.H.L 1990 .s. 206

¹⁶ Imsen 1990 s. 165

¹⁷ Imsen 1990 s. 200

siden av lagrettemennene opptrådte han også på tinget som domsmann.¹⁹

1.2 Lensmannens oppgaver og rekruttering ca. 1600- ca 1780

Politioppgaver

På mange måter kunne lensmannen på begynnelsen av 1600-tallet betraktes som en bonde med politimyndighet.²⁰ Selv om han ikke kunne betegnes som en ”politimann”, var mange av oppgavene han utførte politioppgaver sett med dagens øyne. Han var fogdens forlengede arm, og det var ikke noe klart skille mellom fogdens og lensmannens oppgaver. ”Hva den første utførte i det store, gjorde lensmannen i det små” som Seip uttrykker det.²¹

¹⁸ Imsen 1990 s.155

¹⁹ Imsen 1990 s. 165

²⁰ Nagel 1985 s.76

²¹ Seip i forord til tingbok for Jæren og Dalane bind 1 s.7

Særlig hadde lensmannen tilknytning til alt som hadde med rettergangen å gjøre. Det var gjerne bondelensmannens oppgave å kalle sammen når det skulle holdes ting, men da med skriftlig befaling fra lensherren eller øvrigheten. I forbindelse med åstedssaker var det uttrykkelig gitt direktiver om at lagrettemenn skulle innkalles av fogden, men det kunne nok hende at lensmennene også tok seg av denne oppgaven.²² Lensmannen kunne også få i oppgave å etterforske forbrytelser. Dette var gjerne en oppgave som ble tildelt ham fra fogden i de tilfellene fogden selv ikke anså det som nødvendig, eller ikke hadde anledning til å etterforske forbrytelsene selv.²³ Det var fogden som i første rekke tok avgjørelsene. Lensmannen hadde snarere en utøvende funksjon.²⁴ I tillegg til politioppgavene var lensmannens hovedoppgaver var å være oppebørselsbetjent og assistere fogden med å kreve inn skatter.²⁵

Utover på 1600-tallet ble de nære båndene til fogden løst, og lensmannen fikk en mer formell funksjon der han var tilknyttet til statsapparatet i sterkere grad. Som en konsekvens av dette fikk lensmannen på slutten av 1600-tallet en utvidet funksjon, selv om han kanskje også hadde utført disse oppgavene tidligere, fikk han nå formelt sett delegert både politioppgaver og sivile oppgaver, som deltaker i skifteforretninger.²⁶

Føre kontroll med mål og vekt

Da lensmannsombudet ble delt i to og lensherrene avløste sysselmennene, fikk lensmannen også nye oppgaver. En av disse var å føre kontroll med mål og vekt. I middelalderen hadde dette vært en av sysselmannens oppgaver, selv om en skal ikke se bort i fra at lensmannen hadde vært med å utføre denne kontrollen tidligere også, men nå var det formelt hans oppgave. Dette kan en se

²² Fladby 1963 s. 117

²³ Fladby 1963 s. 118

²⁴ Fladby 1963 s. 37

²⁵ Nagel 1985 s.76 og Fladby 1963 s. 37

²⁶ N.H.L. 1990 s.206

i en forordning gitt 17 oktober 1738, der det blir gitt ordre det skal være vekt hos lensmannen. Også i et reskript fra 1693 stadfestes det at det hos *lændsmannen eller en anden* skal være mål og vekt.²⁷ Han skulle også *efter requisition* assistere *udi inquisitioner om brændeviinsbrænden*, å se til at det ikke foregikk ulovlig hjemmebrenning.²⁸

Arrestasjoner og forvaring

Lensmannen skulle også foreta arrestasjoner og holde arrestanter i forvaring.²⁹ I et reskript fra august 1737 heter det at han ved hjelp av bøndene skal føre omstreifere frem for fogden. Også i tilfeller der det ble begått misgjerninger blant de militære var det lensmannens oppgave å føre de impliserte frem for deres kommanderende offiser. Likeledes var det hans oppgave å holde desertører i forvaring til de hadde fått sin dom. Det var ikke bare arrestanter lensmannen pliktet å holde i forvaring. I de tilfellene det ble tatt utpanting i kreatur, hadde han ansvaret for at disse ble foret til de ble solgt, eller til pantet eventuelt ble innløst.³⁰

Militære oppgaver

I forbindelse med militærstellet var det en av lensmannens oppgaver å være tilstede når det skulle utskrives mannskaper i landlegdene, samt når det ble holdt sesjon i sammenheng med innrullering til sjøforsvaret. Han skulle også være med å forsegle underoffiserenes, landrytternes og dragonenes stevneboer. For dette skulle han godtgjøres med 16 skilling.³¹

Tilsyn med fangst, fiske og tømmerhogst

De lensmennene som holdt til i kystdistriktene hadde i tillegg overoppsyn med fiskeriene og skulle passe på at det ble betalt tiende av fangsten før den ble lagt

²⁷Forordning 17.10. 1738 og reskript 2. desember 1693

²⁸ Forordning 12. mai 1767, artikkel 12

²⁹ Nagel 1985 s. 76

³⁰ Forordning 31. januar, paragraf 4 og 5

³¹ Forordning 30. april 1692

frem for salg. Tidligere hadde det vært sedvane at lensmannen mottok ti våger fisk, men denne praksisen ble avskaffet etter en forordning i 1685.³² Også elvene skulle lensmannen holde under oppsyn, slik at oppsitterne og fremmede rundt elvemunninger og åer fraholdt seg å drive ulovlig høsting på skjell og musling.³³ Lensmannen hadde i oppgave å se til at dyrehuder ikke ble ulovlig ført ut av landet.³⁴ Han hadde for øvrig merkelig nok ikke anledning til å holde hund til egen jakt, men hadde lov å ha hund til å passe buskaper samt til fuglestutteri. Unntatt fra forbudet om jakthund for lensmannen var hund til bjørnejakt.³⁵

Han skulle også bistå fogden med å passe på skogene. Dette gjaldt også den eiendom som tilhørte kirken.³⁶ I forbindelse med dette hadde han også overoppsyn med tømmerhogsten og passe på at ingen tok seg til rette i statens skoger, og han skulle merke tømmer som var felt og bygningsmaterialer med det respektive sogns spesielle bumerke. Til dette ble det brukt et spesielt ”merkeøre” som ble oppbevart hos lensmannen. I de tilfellene bøndene somlet med å frembringe tømmer skulle han foreta utpanting.³⁷

Likeledes hadde lensmannen del i oppsynet med jordbruk. Han skulle, eventuelt sammen med sorenskriveren, årlig finne plasser egnet for nyrydning, og det var etter forordning gitt i 1697 lensmannens oppgave å holde skifteforretninger når flere gikk sammen om å bygsle jord.³⁸ Lensmannen hadde for øvrig ansvar for alt pantegods som ikke var innløst eller solgt, og han skulle også fore kreaturer han hadde i forvaring. I slike saker pliktet lensmannen å varsle den skyldige 14 dager før auksjonen skulle holdes.³⁹

³² Forordning 3. februar 1685

³³ Forordning 28 mai 1718

³⁴ Forordning 1733 artikkel 7 og 28. april 1760

³⁵ Forordning 8. mai 1733 og 5. februar 1744

³⁶ Forordn. 14. januar 1771 og 13. august 1734, artikkel 1

³⁷ Forordn. 7. okt. 1738

³⁸ Forordning 7. august 1697 og Norsk lov 3.B s.558, 3-14-8

Avlønning

Det fantes ikke noen organisert form for fast avlønning av lensmannen i middelalderen, men han fikk gjerne del i sakefallet.⁴⁰ I lønn for skatteinndrivelse hadde lensmennene gjerne fått skattefritak for gårdene sine, og ved kongebrev av 28. juli og 3. august 1646, ble skattefritak for lensmannen legalisert.⁴¹ Lensmennene på 1700-tallet fikk etter hvert en viss fastlønn, men denne var for de aller fleste så marginal at de nok fremdeles var avhengige av det utkomme gården gav for å få endene til å møtes.

Etter hvert kom det bestemmelser som innrømmet lensmennene godtgjørelse etter faste takster for tjenester de utførte i embetet, ved siden av andre inntekter de hadde i forbindelse med sakefall, bøter og lignende. I tillegg hadde de en del privilegier som ved siden av skattefritak som fritak for skyssplikt.⁴² I forordning datert 13 desember 1746 heter det at lensmennene skal ha del i munderingspenger, jordebokrettigheter og utskrivnings og knekteholdsfrihet for en sønn eller gårdsgutt. Lensmannen hadde rett på tiende av de bøkene han innkrevde, og for hver plakate til skifteforretninger, auksjoner og han publiserte skulle han ha en godtgjørelse på 16 skilling, og for tjenester som var forlangt i forbindelse med skifter, registreringer, i odels- og åstedssaker, eller ved besiktigelser, 24 skilling daglig.⁴³

I forbindelse med registreringer, ved skifteforretninger og åstedssaker, samt i odelsaker og ved besiktigelser skulle lensmannen ha 24 skilling dagen i lønn. Der lensmannen foretok utpanting hos allmuen for manglende innbetaling av skatt, ble han lønnet med 32 skilling dagen.⁴⁴ I rene justis og politisaker hadde lensmannen rett på godtgjørelse hos den tapende part.⁴⁵ I tjenestereiser i

³⁹ Forordning 31. januar 1769, paragrafene 4 og 5

⁴⁰ Olafsen 1930 s. 25

⁴¹ Olafsen 1930 s. 38

⁴² Olafsen 1930 s.38

⁴³ Reskript 30. mai 1762, paragrafene 3 og 4

⁴⁴ Forordning 31. januar 1769, paragraf 2 og 6

⁴⁵ Reskript 30. mai 1762, paragraf 2

forbindelse med fremstillinger og fangetransport der han ikke kunne påregnes godtgjørelse fra allmuen hadde han krav på et daglig salær på 2 mark sølv fra det offentlige.⁴⁶ Måten lensmennene fikk sin lønn hadde uheldige virkninger. De var fremdeles avhengige av det utpantinger og det de kunne pålegge lokalbefolkningen å betale dem i form av bøter og lignende gav. Dette fikk den konsekvensen at det hele mer tok karakter av ”forretning” enn opprettholdelse av lov og orden.

En kunne på denne måten oppleve at bøndene ble flittig forfulgt for ”fillesaker”, mens ubemidlede forbrytere fikk være i fred. Til og med drap og andre alvorlige saker hvor bøtene tilfalt kronen ble gitt lav prioritet.⁴⁷ Men likevel gikk utviklingen mot et fastere avlønningssystem. Dette med at det var lovbestemt at lensmannen hadde rett til kompensasjon etter fastsatte satser for arbeidet han utførte gav lensmannen en økonomisk trygghet, om enn beskjeden, han ikke hadde hatt tidligere. Det kan vel også hevdes at det på denne måten ble signalisert aksept eller anerkjennelse for lensmannen som offentlig funksjonær fra de styrende organer.

1.2.1 Oppdaterte krav til de som skulle fylle ombudet

I en forordning av 13. desember 1746 ble det gitt instruks om at lensmannen skulle avlegge troskaps ed.⁴⁸ Det var nå amtmannens oppgave å påse at vedkommende som ble valgt var funnet forsvarlig å besitte embetet, og det bestemt at det skulle være en lensmann i hvert hovedsogn tinglaug eller skiprede.⁴⁹ Lensmannen skulle i alminnelighet nøye *paaagte Kongens interesse*, og i de tilfellene de kom over uregelmessigheter som kvalifiserte til bøter på 10 riksdaler eller mer, skulle de innrapportere det til fogden.⁵⁰

⁴⁶ Reskript 2. april 1764

⁴⁷ Olafsen 1930 s.25

⁴⁸ Kammerbrev 27. mars 1754

⁴⁹ Forordning 13. desember 1746, punkt 2 og 4 paragraf 6 i dansk lov.

⁵⁰ Forordning til den danske lov av 1746 1. kapittel

1.2.2 Oppsummering

Lensmannsombudet gikk opprinnelig ut på å være sysselmannens høyre hånd. Oppgavene var knyttet opp mot rettstellet. Det var lensmannen som tok opp prov, innkalte til ting, satt sammen lagretten, han foretok stevninger, han foretok pågripelser og var rettsbetjent. Han skulle også fungere som skatteoppkrever, en oppgave som fogden senere overtok. Lensmannen var i første rekke en øvrighetsperson. Han representerte kongemakten overfor lokalbefolkningen.

Utover på 1400-tallet trådte lensmannen inn i rollen som lokalsamfunnsfunksjonær. Selv om han kanskje har utøvet en viss politimyndighet i lokalsamfunnet, og hatt politioppgaver, hadde han ikke noen formell funksjon som politimann. Selv om han fortsatt ble regnet som en øvrighetsperson, var han i større grad enn tidligere en av bygdens egne. Han opptrådte hyppig på tinget. Han ble rekruttert fra de som ble holdt for å være ”skikkete bønder” etter pålegg fra kongen.⁵¹

Etter hvert blir lensmannen oppebørselsbetjent, der han hjelper fogden med å kreve inn skatter, han har i oppgave å holde arresthus, han holder auksjoner, utleggsforretninger og utpantinger, dette på vegne av sorenskriveren, han var med å utskrive militære, noe han var fritatt for selv. Utover på 1600-tallet ble båndene til fogden løst, og lensmannsombudet blir mer formalisert og i sterkere grad knyttet til statsapparatet. Først på slutten av 1600-tallet får lensmannens politioppgaver formell status, og utover på 1700-tallet ble lensmannens oppgaver mer spesifisert, samtidig med at vervet gradvis ble et fast, offentlig embete.

⁵¹ Olafsen 1930 s.63

2. Lensmannen på tinget

I denne delen av oppgaven vil det bli presentert saker fra tingbøkene der utførelsen av lensmannens oppgaver blir referert på tingene til Skjold og Alenfit. I tillegg til dette opptrer lensmennene av og til på andre ting, gjerne i forbindelse med vitneførsel. Noen av disse sakene er også tatt med. I en viss utstrekning er både lensmannen og lagrettemennene fra Skjold brukt i saker som blir behandlet på Bergenhus festning, på Rådstuen og på Slottet. Her ble det gjerne også holdt ting over saker fra andre skipsreder.⁵² Noen av disse sakene er også tatt med.

2.1. 1642-1655

Prov, vitnemål og åstedsbefaringer

Den 6. Februar 1643 holdes det ting på Økland i Skjold Skiprede. Fogden Ove Jensen har samlet lagretten i anledning provsopptak om Palme Monsen Birkelands død. Tidligere lensmann Palme Monsen Birkeland ble funnet død etter å ha vært i slagsmål med naboen. Lensmannen, Ole Larsen Sandal har vært på befaring på åstedet og kan bevitne at han fant blodspor i svalen i huset der slagsmålet skal ha funnet sted, og at han også fant blodige håndavtrykk på veggene i huset der Peder Monsen Birkeland var gått etter slagsmålet med den andre.⁵³

Det er en del uklarheter rundt omstendighetene i denne hendelsen, men det er blitt hevdet at Palme Monsen Birkeland var en mann som stadig røk opp i slagsmål, både før og etter han ble lensmann. I alle fall ble den andre parten frikjent for mistanke om drap, og ble kun bøtelagt for hendelsen.⁵⁴ Lensmann Ole Larsen Sandal foretok seg heller lite i denne saken. Han anholdt aldri mannen Palme Monsen Birkeland hadde vært i slagsmål med, selv om det var tydelig at Palme Monsen Birkeland hadde blødd en god del etter han hadde forlatt åstedet. Det ble heller aldri undersøkt om denne mannen hadde forfulgt Palme Monsen Birkeland etter at han forlot Øvsttun der slagsmålet fant sted, og til det stedet der Peder Monsen Birkeland senere ble funnet druknet.⁵⁵

Lensmannen foretok også andre åstedsbefaringer. På vårtinget i Skjold 1651 har lektor M. Jonas Sørensen og hans fullmektig og tjener Lauritz Lauritzen Samson Rødland og Ole Øvre Bratland for manglende betaling av forrige års landskyld og for manglende vedlikehold av gårdene de sitter med. Lensmannen

⁵² F. Eks. tgb 1 1646:42a og 55b

⁵³ tgb 1 1643: 13a til 14a

⁵⁴ Larsen 1980 s. 385

⁵⁵ Larsen 1980 s. 386

Olaf Sandal har i felleskap med to vitner besikket bygningene, og kan bekrefte at (..) *hussenne er Aldeeliss brøstfeldig, Och tilmed bewistes icke at haffue Middell till at bruge Gaardenne Dem at fortsette for Deris ArtMoed schyld.(..)*.⁵⁶ Denne elendighetsbeskrivelsen forteller om harde kår for enkelte leilendinger på midten av 1600-tallet.

Det finnes også en sak der bondelensmannen nærmest fungerer som en fredsmekler. På høsttinget i Skjold i 1655 vitner lensmann Ole Dyngeland i en jordtvist. Ole Monsen Espeland er stevnet fordi han for mer enn et år siden hadde lovet å overlate gården de satt med til en ung mann med navn Nils Olsen. Dette på grunn av at Ole Monsen Espeland og konen har kommet til skjels år og alder og ikke lenger har så god helse. Ole Monsen Espeland hevder at de etter avtalen var lovet forpleining ved de *Contorsches S. Karj Fattighus*, samt en kompensasjon på 16 riksdaler. Nå viser det seg at Ole Monsen Espeland vegrer seg for å overdra jorden, som for øvrig var eiet av kirken, selv om han har mottatt pengene og kan komme på fattighuset når han måtte ønske det.

Flere kan vitne på at Ole Monsen har avstått jorden til Olsen, blant annet lensmannen Ole Dyngeland. Han kan etter å ha avlagt ed fortelle at han, etter skriftlig begjæring fra stiftsombudsmann Anders Madsen fikk i oppgave å snakke med Ole Monsen Espeland om hvordan det var fatt med jorden han hadde lovet å oppgi til fordel for Nils Olsen. Lensmannen kunne bekrefte at han sammen med to andre edsvorne menn hadde reist og besøkt gamle Ole Monsen Espeland og spurt om han ville holde det han hadde lovt Olsen.

Til dette hadde Ole Monsen Espeland stillet seg negativt og svart at Olsen aldri ville få overta hans jord. Lensmannen hadde da konfrontert ham med tidligere løfter og tilkjennega at han måtte si slipp på gården til våren. I motsatt fall ville ikke lensmannen *frelse dem igienn* og Ole Monsen Espeland fikk ta

⁵⁶ tgb2 1651:69a-70a

konsekvensene av sine handlinger. Fremstøtet var tydeligvis vellykket, for saken endte med at de to ble forlikte. Det ble bestemt at de skulle dele bruket mellom seg og drive det sammen. Olsen skulle betale Ole Monsen Espeland 8 riksdaler for den halvparten av jorden han skulle overta, og begge parter sa seg fornøyde med denne ordningen.

Når Ole Monsen Espeland en gang fant tiden moden for å legge inn årene skulle den andre parten ha forkjøpsrett på hans del av bruket for et vederlag på åtte riksdaler. Et forbyggende element ble også lagt inn i dommen. Hvis det i fremtiden skulle oppstå noen tvist mellom de to, skulle den (...) *Aff dem Som gaff Aarsag till Vnd forliggelssmaall saa at dj Kiffuedis i had och Trette* (...) forplikte seg å betale 20 riksdaler til de fattige.⁵⁷

Stevninger

En annen av lensmannens sentrale oppgaver var å foreta *stevninger*. På høsttinget i 1652 har Hans Thygesen ved lensmannen stevnet Nils Sletten for at han har prøvd å forhindre at kveget deres beiter sammen på tross av at de alltid tidligere har delt beitemark.⁵⁸ Også i en annen sak kan vi se at det regnes for å være en av lensmannens oppgaver å foreta stevninger: Den 4. mars 1647 holdtes det vårting i Skjold og da fogden Brodersen spør retten om det er noen saker som er stevnet inn svarer lensmann Olaf Sandal benektende på dette.⁵⁹

Også i Alenfit foretok lensmannen stevninger. Den 2.oktober 1650 ble det holdt høstting i skipredet. Lensmannen Børge Nepstad hadde stevnet inn noen personer på vegne av Peder Mogensens, en etter sigende både hederlig og vellært person. Han hadde tilgodehavende tiende og *Anden Rettighed*, hos en del av sine leilendinger.⁶⁰

⁵⁷ tgb 5:1655:82a-83a

⁵⁸ tgb 5 1654:85b-86

⁵⁹ tgb 1 1647:60a

⁶⁰ tgb 2 1650 :31a

På samme ting hadde lensmannen også stevnet inn på øvrighetens vegne. I dette tilfellet gjaldt det manglende innbetaling av skatter. Ingen av dem som var innstevnet møtte for øvrig opp, og de ble derfor idømt å betale stevnefall hver på 1 mark skilling, men retten bestemte at hvis de møtte opp hos fogden på Lurøy og gjorde opp mellomværende, skulle stevnefallskravet frafalles.⁶¹ I likhet med saken fra Skjold synes også her en sosial profil overfor de stevnede, som nok ikke hørte til de mest bemidlede. De får en ny sjanse til å gjøre opp for seg uten at det medfører ytterligere omkostninger.

Lensmannen ble altså brukt både av sivile og det offentlige for å stevne inn på tinget. En finner også ganger der lensmannen stevner på vegne av seg selv. Et slik eksempel er i forbindelse med kongehyllingen i Kristiania i august 1648. Børge Nepstad var valgt til å representere folket i Nordhordland. I ettertid dro det imidlertid ut med lønnen han var lovet for oppdraget. Han finner det derfor nødvendig å reise rundt på de forskjellige tingene i futedømmet for å etterlyse vederlag for ekspedisjonen. På høsttinget for Herløe den 22. oktober som blir holdt på Frekhaug finner vi derfor bondelensmannen i aksjon der han begjærer dom over de som ikke vil betale ham ”*den løn hannem var tilsagt at skulle haffue aff Almuen*” for reisen til Kristiania. ⁶² På høsttinget i Eikanger den 31. oktober er Nepstad på plass for å klage sin nød over over samme sak.⁶³ Likeledes er han representert på høsttinget til Hosanger skipsrede 2. november samme år med samme ærend.⁶⁴

Mobilisering

1650-årene var en urolig tid med kriger og frykt for krig. I slutten av perioden skulle det vise seg at denne frykten ikke var ubegrunnet. Store deler av Sør-Norge ble avstått til og besatt av svenskene. 10. April i 1652 holdes det *Fylkestinget* på Bergen rådstue. Der blir det opplest at det er lensmannens

⁶¹ Tgb 2 1650:31a

⁶² Hjelmtveit 1968 s.863

⁶³ tgb 2 1649:16a

⁶⁴ tgb 2 1649:16b

oppgave i de respektive skipreider å pålegge folk å overvåke og eventuelt gi beskjed til lensmannen om fiendtlige orlogsfartøy eller (..) *andre Skibe som kand verre tuilsmaall om att haffue mange folk Inde,(..)* kan iakttas ute i havet eller i skjærgården.

Lensmannen skulle i slike tilfeller underrette fogden som uansett tid på døgnet skulle sende sin tjener til Slottet for å underrette om forholdene. Det er tydelig at situasjonen blir tatt svært alvorlig. Dette kommer til syne ved at det blir understreket at hvis bondelensmannen eller fogden forsømmer seg vil de måtte stå til rette for Hans majestet.

Hver lensmann skal videre straks advare sitt skipredes folk (..) *at Haffue deris ghevær ferdigt, som de eftter Lougenn pligtig er (..)*. Det gis også pålegg til fogd, sorenskriver og lensmann om å kartlegge og inspisere de våpen som finnes i fogderiene.

Opplysninger om våpen skal leveres skriverstuen på Bergenhus festning for å registreres. En skal også forsikre seg om at allmuen hadde den nødvendige forråd av krutt og bly som er pålagt etter loven. Hver lensmann skal deretter sende en redegjørelse til fogden om hvor mange tjenestedyktige menn det finnes i skiprede og hvor mange som tjente i siste krig. Særlig er en interessert i å kartlegge hvor mange skyttere det finnes.

Også på sjøen skulle det mobiliseres. Det blir gitt pålegg om å gi allmuen beskjed om at(..)*deris Skøttebaad schall med Redschab och ald fornødenheed forferdiges med første,(..)* De skal ha også ha oversikt over hvor mye ammunisjon som finnes. I de tilfellene de tidligere har levert inn våpen og ammunisjon på Bergenhus, blir det gitt ordre om at dette nå skal leveres tilbake uten at det skal bekostes allmuen på noen måte. Også varslingsanordningene skulle etterses. Allmuen og fogden blir advart med at de

blir holdt ansvarlige for at de, ved første anledning ser til at alle vetter og varder er i orden.⁶⁵

Tilsyn med fiskeriene

Den 4 februar 1643 var lagretten i Skjold samlet på rådstuen i Bergen i anledning at det skulle holdes vitneavhør, angående fiskeriene rundt Korsfjorden utenfor Bergen. Det ble vist til at det ikke var lov å drive salg av fisk eller foredling som salting, røykeri eller annen relatert handelsvirksomhet innenfor en firemilsgrense rundt byen. Bøndene som ble avhørt kunne forklare, at de uten fare for sitt eget liv, til tider var forhindret av vær og vind fra å føre fersk fisk til Bergen. Derfor ville de gjerne ha tillatelse til å blodsalte fisken slik at de kunne ro inn til byen med fisken neste dag.

Videre fortalte de at de på grunn av sin armod ikke alltid hadde mulighet til å holde forråd av mat. Derfor ble det tvingende nødvendig at de til tider så seg nødt til å gå til den lokale kremmeren for å bytte til seg salt, mel og lignende for at ikke deres barn skulle sulte. Retten hadde forståelse for bøndenes problemer, men gjorde det klart at disse måtte gjøre seg stor møyne med å bringe fisken til byen for salg, så sant det var mulig. I denne sammenheng viste retten til alvoret i saken, og oppfordret bøndene til på alle måter å etterkomme lensmannens forordninger, så fremt de ikke ville risikere å måtte stå til rette for det.⁶⁶

Oppebørsel

På høsttinget i Skjold i 1655 er første sak på dagsorden at allmuen har forpliktet seg til å bidra med 50 riksdaler til landets forsvar. Etter avtalen skulle pengene overleveres etter nærmere avtale når behovet måtte oppstå. Det er

⁶⁵ tgb 3 1652:37a- 38a

⁶⁶ tgb 1 1643: 12a-13a

medlemmer av lagretten , deriblant også lensmannen som har fått den utakknemlige jobben med å stå ansvarlige for at pengene kommer på bordet.⁶⁷

Hvis en går noen år tilbake, finner en tilsvarende sak i Alenfit. Der hadde nemlig også lensmannen i oppgave å samle inn penger til landes forsvar. På vårtinget 10. mars 1647 gir fogden uttrykk for ”*storlig Klage paa Meninge Almue*” i skiprede for den store motvillighet den viste mot kongen. Misnøyen gjaldt allmuens motvilje til å bidra med penger til(.) *Foeder Nøds penge, Foedringschabs For schansell och affschaffuelse Saa och for Vdschriffuelses Forschansell,(.)*. På bakgrunn av dette hadde fogden sett seg nødt til å ty til lensmannen for å stevne inn allmuen for sin unnfallenhet.

Fogden tilkjennegav at han var klar over at det her, som mange andre steder, var allmenn fattigdom på grunn av blant annet at fiskeriene slo feil. Dette kunne være årsak til at de ikke betalte de pålegg som var gitt. Han mente likevel at dette ikke var grunn god nok. Fogden sa derfor at hver enkelt måtte bøte med 8 ørt og 13 sølv for sin motvillighet til å etterkomme de krav som var fremsatt av øvrigheten. Det ble derfor avsagt dom at allmuen burde rette seg etter ”Den offentlige høyestbårne kongelig majestets” brev. Det ble gitt signaler om at hvis de økonomiske bidragene ble betalt inn innen en frist på ”en hallf Monat Dag”, ville øvrigheten se i nåde til dem og ettergi dem bøtene.⁶⁸

Anholdelse av arrestanter

Den 6 November 1646 er 12 edsvorne menn fra Skjold og Arne skipreder sammen med sorenskriveren samlet på Bergenhus for å felle dom over en mann som har rømt fra straffarbeid på Bergenhus. Mannen, Lauritz Arnesen Frotveit, er født og oppvokst på Frotveit. Han er dømt til å (..) *Arbede vdi Jern paa Thuende Aars tid, paa be. Bergenhuss(.)*. Han er nettopp pågrepet etter å ha vært ettersøkt da han hadde rømt fra samme fengsel. Før det kommer så langt

⁶⁷ tgb 5 1655:81b

⁶⁸ tgb 1 1647:62a

at han til slutt blir pågrepet i Vossetraktene, har Lauritz Arnesen Frotveit vært på rømmen i flere uker.

Han har i dette tidsrommet blant annet vært både i Samnanger, i Hardanger og på Voss. Referatet forteller ikke noe om hvem som tilslutt står for pågripelsen av mannen, men i tilståelsen heter det at Lauritz Arnesen Frotveit hadde bedt en mann ved navn Jacob Midttun gå opp til lensmannen, Ole Sandal for at denne skulle følge ham tilbake til Slottet.

Sett på bakgrunn av dette kan det virke som om en anså det for lensmannens oppgave å tilbakeføre rømte fanger. Nå viste det seg likevel at Jacob Midttun ikke ville etterkomme Lauritz Arnesens ønske om å hente lensmannen, og derfor fortsatte flukten til han til slutt ble anholdt på Voss. Det hele ender med at Lauritz Arnesen blir dømt til tre års straffarbeid for sin brøde. Straffen skulle sones på Bremerholm som var et straffeanstalt like utenfor København.⁶⁹

Også i Alenfit ble det pågrepet arrestanter. Den 22. Januar 1650 var retten samlet for å felle dom over to landstrykere som ble(..)ført *Vdj Rette, som aff Lensmanden for. Børge Waere paa Grebne och Antastede, Formedelst de Omstrippede Alle uegne her om Kring och Jngen Pass och besched haffde huor De vare Kommene fra(..)* Den ene, som bar navnet Olaf Eriksen, kunne fortelle at han ikke kunne huske hvor han var født, men han mente han hadde sin opprinnelse her i byen. Da den store pesten herjet kom han til Jæren hvor han ble oppfostret. Han livnærte seg av(..)*Thrygelerj och Betelen.*

Olaf Eriksen bekjente han at han var gift med en kvinne med navnet Sophie Olafsdatter, født på Sunnmøre. Denne hustruen skulle etter det han fortalte befinne seg på en gård i Sunnhordland. Olaf kunne vise til et pass fra en prest på Jæren ved navn H. Olaf Nilsen. I følge dette passet, som for øvrig var datert den 19. februar 1647 kunne han bevise at han hadde oppholdt seg i prestegjeldet i noen års tid.

Etter dette hadde han streifet rundt og tigget, og hadde også tjent en periode nordpå. Han kunne for øvrig ikke vise til hvor han hadde hatt tjeneste. Etter å ha hørt på Olaf Eriksens historie kom lagretten kom frem til at den hørtes både utrolig og løgnaktig ut. Han var lite konsekvent i fremstillingen og(..) *iche berettet den Ene gang som den Anden(..)*. Det ble derfor bestemt at han omgående skulle forlate lenet. Hvis ikke han etterkom dette påbudet var alternativet å miste hodet neste gang han ble påtruffet.

Den andre omstreiferen hevdet å hete Nils Hellesen og han var født i Vik prestegjeld i Sogn. Da han var to år gammel flyttet hans foreldre til Voss hvor han vokste opp på Hegeland. Han hadde etter hvert fått en kjæreste, Anne Olafsdatter, født i Sogndal, som han fremdeles var sammen med. I løpet av de årene de hadde vært sammen var det kommet et barn til. Anne hadde vært hos presten og skriftet, men ikke han. Også Nils hadde et pass, men retten fant ut at det var et falskt pass han hadde kjøpt i Sogn. Videre av hans bedrifter visste man heller lite om, ei heller ville han selv bekjenne noe. Det ble derfor bestemt at også(..) *hand strax enden 3 Soel mercher schall med hans Quind Folch Pache sig her aff Lehnet (..)* hvis han ville unngå de fatale konsekvenser som var blitt forelagt reisefellen.⁷⁰

⁶⁹ tgb 1 1646:55b

⁷⁰ tgb 2 1650: 18b-19b

2.2. 1699 -1705

Nytt i perioden er at det er innført et sommerting i tillegg til tidligere vår og høstting, slik at det ble kalt inn til tre ting i året. Det forekommer også noen ekstraordinære ting (particular ting), men de blir ikke omtalt siden lensmannen ikke er nevnt i sammenheng med noen av disse tingene. Videre er tingene også såkalte skatteting, og en rekke skattesaker blir lest opp på de respektive tingene. Lensmannen er mer aktiv på tinget enn tilfellet var tidligere og han blir nå oftest omtalt som *bondelensmann* eller ”bøyde lensmann”. Tiltaleformen varierer litt. Slik at på vårtinget for Alenfit i 1699 omtales lensmannen som *bundelensmann* (bondelensmann), mens derimot lensmannen i Skjold blir kalt *bøydelsmann* (bygdelsmann) på høsttinget i 1702.⁷¹

Oppebørsel

I forbindelse med at det skulle innføres full odelskatt var det nødvendig å forfatte en ny matrikkel. Dette for å kartlegge alle eiere, samt allmenninger og nyryddede bruk, slik at en kunne få en mer effektiv innrapportering til et nytt skattemantall. Etter ordre fra de(..) *Høy Bydende Cammer Colegi Herrer*(..) i en forordning datert 31 desember 1699, var fogden i samarbeid med lensmennene gitt i oppgave å foreta en slik kartlegging.

Fogden hadde levert hver lensmann likelydende skattebøker, og bad om at disse var ajourført senest til neste høstting. For innkomne skatter skulle det gis to kvitteringer, en til lensmannen, og en som skulle (..) *Blifve hos almuen*(..).⁷²

Det kan virke som det var praksis at lensmannen forkynte på tinget om penger han hadde drevet inn. På høsttinget 1700 lar lensmannen Eilif Mundal opplese en kvittering han har mottatt av fogden Holm der det fremgår at lensmannen på vegne av almuen har betalt den endelig rest for (..) *Allenfied schibbred, for*

⁷¹ tgb 27 1699: 2b-3 og tgb 28 1702:1b-2

⁷² tgb 27 1699:22

nest Leden 1699 Aar med penge 3 rdr,(..). Kvitteringen var signert av fogden.⁷³

På en måte kan en vel hevde at lensmannen handlet både på vegne av fogden og allmuen i disse tilfellene. Han hadde i oppgave å inndrive pengene på vegne av den første, og sørget for å få kvittering når han betalte de samme pengene på vegne av sistnevnte.

Det hendte at det fremkom klager over lensmannen oppebørselpraksis. På vår og skattetinget 15 april 1699 beklager allmuen sin nød over det de oppfatter som utilbørlig oppebørselpraksis hos lensmannen i Skjold, Ole Totland. Det fremkom at hadde innkrevd skatter uten å gi kvittering. Fogden, Mats Holm, understreket at det ikke skulle saksøkes eller gis tiltale for skatter som var innbetalt. På bakgrunn av dette begjærte representantene fra allmuen at det ble innført praksis der deres interesser også ble ivaretatt.⁷⁴

stevninger

Som det går frem av tidligere avsnitt var en av lensmannens primære oppgaver å foreta stevninger. På sommertinget i Alenfit i 1700 møter Børge Isdal. Han er stevnet inn av lensmann Eilif Mundal fordi han etter hans oppfatning har drevet ulovlig skoghogst.⁷⁵ Også i Skjold stevnet lensmannen inn sambygdingen. På høsttinget i 1702 stevner lensmann Lars Dyngeland på kongens vegne inn Ole Smørås fordi han angivelig skal ha vært i slagsmål med Ole Nordeide, en kongens soldat. Som ikke det skulle være nok foregikk det hele på en søndag, like etter prekenen ved Birkeland kirke uten(..) nogen schiellig aarsage(..). Det hadde tydeligvis vært høy temperatur og hissige gemytter på kirkebakken denne søndagen.⁷⁶

Svært ofte ser en at de lensmannen stevner inn ikke møter på tinget. På sommertinget i Skjold den 28 juni 1700 har Peter Rasmussen Brevik ved

⁷³ tgb 27 1700:85

⁷⁴ tgb 27 1699:8b

⁷⁵ tgb 27 1700:73

⁷⁶ tgb 28 1702:2b

lensmann Lars Dyngeland latt stevne Tomas Monsen Gjæringen. Dette fordi sistnevnte hadde skjelt ut Peter Rasmussen Brevik og kalt ham for både en hund og en tyv.

I tillegg hadde Peter Rasmussen Brevik slått Tomas Monsen Gjæringens sønn i hodet med en åre så han gikk i bakken. Tomas Monsen Gjæringen hadde to vitner med seg på tinget som kunne bekrefte historien. Peter Rasmussen Brevik møtte ikke på tinget for å forsvare seg og hadde heller ikke sendt noen andre på sine vegne. I denne saken begjærer lensmann Dyngeland rettens aksept for at stevneålet er gjennomført med hjemmel i loven.⁷⁷

Tre år senere, den 7 mars 1703 finner vi igjen Lensmann Dyngeland på tinget med en stevning. Denne gang har han etter anmodning fra fogden stevnet en mann fordi han har begått leiemål med en pike på Harebakke hvor de begge har tjeneste. Heller ikke i dette tilfellet innfinder de stevnedede seg, og lensmannen avlegger ed på at han har lovlig stevnet mannen , Besse Johansen til dette tinget. Han har også hatt et stevnevitne med seg under forkynnelsen.⁷⁸

Også lensmannen i Alenfit, Eilif Mundal hadde problemer med å få de han stevnet til å møte på tinget. På sommertinget 16 juli 1705 har han på vegne av fogden stevnet Anders Seim som har unnlatt å betale tilbake åtte riksdaler han har lånt av Brite Christiansdatter. Da Anders Seim lånte pengene av Brite Christiansdatter overlot han etter hennes utsagn henne en kjele som pant for pengene. Det viser seg at Anders Seim har gitt utrykk for at det var høyst ufrivillig fra hans side at denne kjelen kom i Brite Christiansdatters varetekt. Etter hvert har lensmannen i forbindelse med etterforskningen tatt beslag i kjelen til endelig dom i saken. Siden Anders Seim ikke møtte på tinget ble det gitt ordre om at han burde møte til neste ting under straff etter loven.⁷⁹

⁷⁷ tgb 27 1700:80-80b

⁷⁸ tgb 28 1703:31-31b

⁷⁹ tgb 29 1705:106b-107b

Holde orden på tinget

At det til tider kunne oppstå høy temperatur på tinget kan denne saken hentet fra vårtinget i Skjold 1703 illustrere. Lensmann Lars Dyngeland har begjært en granskning i forbindelse med en grensetvist mellom gårdene Haukeland og Årstad, og stevnet inn vitner og berørte parter i saken som blir holdt på Årstad. Da en av de innstevnede, Cordt van Lybech (..)blef wenlig(..) kalt inn for å avgi forklaring, begynte han med (..)adschillige ord at gjøre bulder och allarm for Retten(..)spesielt rettet mot dommeren, som på sin side fortvilet prøvde å komme til orde.

Dette brydde ikke Cordt van Lybech seg nevneverdig om, men uttrykte seg med å slå i bordet og forbanne dommeren med (..)Diefvelen fare udi dig med flere unyttige ord(..). Van Lybech holdt seg ikke for god til å fortsette utskjellingen med(..)Sveren och banden(..) selv om han(..)blef udi venligste maader tiltalt,(..). Dommeren bestemte etter hvert at den stevnedede på det sterkeste hadde forulempet og forgrepet seg på retten, og lensmannen fikk i oppgave å forsikre seg at den godeste Lybech ikke forlot tinget før at han hadde stått til rette med sin rabiante og insinuerende utbrudd.

Han ble derfor på stedet dømt til å betale(..)først for ulyd 3de lod Sølf, (..)og deretter for (..)Sværen och banden for Retten 1/2 lod och halfandet qvint. Sølf(..). Hvordan det gikk med grensetvisten som van Lybeck opprinnelig var stevnet inn for, forteller historien ingenting om. Det kan virke som om retten i kampens hete helt glemte denne.⁸⁰

Vitneførsel

Lensmannen ble nok ansett som et vitne med troverdighet. I denne sammenhengen kunne han like gjerne opptre på allmuens vegne som en øvrighetsrepresentant. Han kunne også opptre som stedfortreder for den som var innstevnet. Et eksempel på dette finner vi i en sak fra 1703 der

lensmannen, Lars Dyngeland avgir forklaring på vegne av den som er stevnet. Søren Seehus hadde stevnet veimesterens fullmektig Hans Wolters i en sak som gjaldt ulovlig skoghogst i forbindelse med vedlikehold av vei.

Lensmannen forklarte at de seks trærne saken dreide seg om var blitt besiktiget av de to personene Mikkel Midtun og Pål Bønes, som etter lensmannens mening hadde god greie på slike trær. Mikkel Midtun, som også var til stede i retten, hadde forklart til lensmannen at trærne ikke var mer verdt enn to mark stykket da de fremdeles sto på stubben. Retten tilkjennegav at det siden Arilds tid hadde vært sedvane at det vederlagsfritt ble avgitt tømmer til vedlikehold av veier og broer fra de tilstøtende skogene. Sorenskriveren kunne derfor ikke i dette tilfellet se at han kunne tilkjenne Søren Seehus noen kompensasjon for de seks trærne Hans Wolters hadde fått felt. Derfor frikjente retten Hans Wolters på veimesterens vegne.⁸¹

I et annet eksempel stiller lensmannen Eilif Mundal garanti for at den som er stevnet skal gjøre opp for seg etter at han har vanskjøttet noen dyr slik at de døde. I denne saken er det lensmannen selv som har stevnet inn vedkommende, han vitner i saken og slik det fremstår er han økonomisk garantist for den som er stevnet. Slik sett er også dette en sak som like gjerne kunne sortert under stevninger.⁸²

I et tredje tilfelle er lensmann Lars Dyngeland vitne og gir skussmål i en sak som dreier seg om både penger og ære. Magister Nils Smit hadde stevnet Hans Knudsen Soldat på Kirkebirkeland (..) *at lide til straf for hans ugudelige forhold i mange maader*(..). I tillegg lå han noen år på etterskudd med landskyld og tiende. Lensmannen forklarte for retten at han sammen med Mons Milleshaug hadde vært og stevnet Hans Knudsen, og da dette skjedde hadde han skjelt

⁸⁰ tgb 28 1703:66

⁸¹ tgb 28 1703:69-69b

⁸² tgb 28 1703:83

dem ut (*med mange ubequems ord och Serdelis och med dette ord Leilachere som er it foragteligt ord paa dette maal om ærlige mend*).

Noen naboer kunne også bekrefte at Hans Knutsen var en ufredelig mann som hadde en lite sympatisk framferd, og han hadde truet dem slik at de alle hadde stor frykt for ham. I tillegg var stygg mot konen som han mishandlet og slo. Hans Knutsens Kone, Anne Mognsdatter vitnet for retten og bekreftet naboenes vitnemål og tilføyde at hun ikke lenger orket å leve sammen med ham. Både allmuen og lagretten bekjente at de alle hadde hørt mye om Hans Knutsens (*fortrædelighed och onde lewnet*).

Hans Knutsen, som stilte på tinget, nektet ikke for at han skyldte penger, bortsett fra korntienden, som han hevdet han hadde betalt. Han ble derfor gitt ordre om å gjøre opp for seg det han skyldte. I tillegg ble han idømt to mark danske til de fattige fordi han hadde skjelt ut lensmannen og Mons Milleshaug og fem for å dekke Magisterens omkostninger i forbindelse med stevningen.⁸³

Eksempler på at lensmannen vitner mot allmuen finnes også. I en sak fra høsttinget i Skjold 1704, der det reises påtale i en leiermålssak, stiller lensmannen som påtalemaktens vitne.⁸⁴ På sommertinget i Skjold 1705 stiller lensmannen som vitne i to saker. I den ene saken er lensmannen stevnet som fogdens vitne, og i den andre opptrer han på vegne av den som er stevnet og avgir dennes forklaring samtidig med at han påtar seg å forkynne dommen for samme.⁸⁵

Æresbegrepet ble tydeligvis holdt høyt i hevd på 1700-tallet. I tilfeller der medlemmer av allmuen følte seg krenket ble disse gjerne stevnet inn på tinget. På vår og skattetinget 1699 i Alenfit er tidligere lensmann Børge Nepstad

⁸³ tgb 29 1705:77b

⁸⁴ tgb 29 1704:25

⁸⁵ tgb 29 1705: 113b og 116b

stevnet inn som vitne i en slik sak. Jens Johnsen Kjær hadde ved Lensmannen og to andre, Hans Hilleland og Johannes Hilleland, stevnet Christina Bloms, for at hun skulle ha skjelt han for (..) *En schurch og En Kieltring*(..). Børge Nepstad skal ha vært vitne til utskjellingen, og var derfor stevnet inn.⁸⁶

Lensmannen forlanger tingsvitne

Når en leser referatene fra begynnelsen av 1700-tallet ser en at tingene i stor utstrekning ble brukt til å forkynne eller offentliggjøre anliggender som kunne ha allmennhetens interesse, eller få poengtert saker som lå den som forkynte på hjertet.

Et eksempel på dette er hentet fra sommertinget i Alenfit 1703, der lensmann Eilif Mundal begjærer av lagretten og samtlige tilstedeværende(..) Sit Schøtsmaal om de i nogen maade hafde eller viste noget paa hannem at Klage eller at beschylde,(..) enten for fornærmelse eller uregelmessigheter med oppebørselpraksis han har utøvet, eller (..)udi andre maader ved hans Embedis forretninger(..) eller forhold. I så tilfelle ville lensmannen nå gjerne at de ga dette tilkjenne. Lagretten på sin side uttrykket deretter enstemmig at de intet hadde å utsette på lensmannen i så måte, men hadde derimot lært ham å kjenne som en ærlig og rederlig mann, og var på alle måter tilfreds med ham. På grunnlag av dette begjærte lensmannen en attest av retten signert og påført rettens bumerke.⁸⁷

⁸⁶ tgb 27 1699:2b

⁸⁷ tgb 28 1703:83

2.3. 1712-1722

Aktør på tinget

Det kan virke som om lensmannen nå er enda mer aktiv på tinget enn tidligere, og har fått en utvidet rolle. En aner også en mer selvsikker og autoritær lensmann som har fått tildelt en rolle på tinget med mer formelle og spesifikke oppgaver. Ved siden av fogden er han med å sette dagsorden., han ”henstiller til Rettens paakiendelse” i en sak der han forlanger forhør av de tilstedeværende. Etter dette opptrer han som aktor i det han på rettens vegne forhører de impliserte og han begjærer ”til Strafs lidelse”.⁸⁸

Slik fremstår han som en mer aktiv pådriver for å få felt dom i de sakene han har stevnet inn enn tilfelle har vært tidligere. Nå presiseres det gjerne at lensmannen opptrer på øvrighetens vegne der dette er tilfellet. Det står for eksempel at lensmannen(..)til deris Kongl/ig Majestets interessis beobagt,(..)⁸⁹ har etter rettens kjennelse innkalt, eller at lensmannen(..)efter ordre af fogeden havde ladet indkalde(..)⁹⁰, eller en annen plass; (..) LensManden paastod Dom efter Loven(..)⁹¹ osv. slik at det ikke kan være tvil om hvilke interesser lensmannen ivaretar.

Stevninger

En av lensmannens primæroppgaver er fortsatt å foreta stevninger. Svært ofte finner vi at han stevner inn utuktsaker. Disse varierer i alvorlighetsgrad fra for tidlige fødsler etter inngått ekteskap til blodskam. I tillegg til dette ser vi stadig oftere lensmannen opptre som anklager der han i tillegg til å ha stevnet inn også forhører de impliserte.

⁸⁸ tgb 33 1712:22b

⁸⁹ tgb 33 1712:7

⁹⁰ tgb 33 1713:58b

⁹¹ tgb 33 1712:22b

På sommertinget 8 Juli 1712 har Lars Dyngeland i den kongelige majestets interesse latt stevne inn Lars Johansen Nordås og hans kone Ane for å få dem bøtelagt for (..)fortiilig Barne avling(..) Ekteparet møter ikke opp på tinget, enda to stevnevitner avlegger ed på at stevningen har gått riktig for seg med 16 dagers varsel.⁹² På samme ting er også råds mannen på gården Fjøsanger stevnet inn for å ha fått barn med sin kone åtte uker etter inngått ekteskap. Heller ikke disse to møter på tinget enda det blir bevitnet at samme prosedyre har blitt gjennomført som i saken over. Lensmann Dyngeland begjærer at begge parene blir stevnet inn på nytt til neste ting.⁹³

Det å få barn for tidlig etter bryllupet var altså ansett som en ulovlighet som kvalifiserte til straffeforfølgelse, men det forekom også at det ble stevnet inn uttuksaker der de impliserte ikke var gifte.

Lensmannen i Alenfit, Eilif Mundal stevner etter ordre fra lagmann og konstituert fut inn Knut Midtgård i en slik sak på sommertinget 1716. Knut Midtgård har hatt omgang med sin kones søsterdatter Brite. Som et resultat av dette er jenten blitt gravid og har født et dødfødt barn. Begge to innrømmer å ha hatt et forhold og Knut innrømmer å være (..) Barnefader til den søn hun fød haver(..). Begge to ber om rettens nåde, og Knuts kone Gunvor ber også om at mannen må bli skånet, da hun har tilgitt ham og ikke vil at han blir tatt fra henne.

Dette blir for øvrig ikke tatt hensyn til da retten fremhever at de ikke kan gi dispensasjon fra kongens lover. Mannen blir derfor dømt til to års straffarbeid I Aurdals kobberverk i Sogn, og Brite blir bedt om å forlate sognet (..) hon sig udi forseet haver(..) i to år før hun kan vende tilbake. Begge to får beskjed om å skrifte sine synder i Hammer hovedkirke.⁹⁴

⁹² tgb 33 1712:7

⁹³ tgb 33 1712:5-6

⁹⁴ tgb 34 1716: 39b-42

Også i Skjold ble det stevnet inn slike saker, og i dette tilfellet var det også en Brite som var stevnet inn for utuktige handlinger av lensmann Dyngeland. Hun hadde bedrevet (..)horeri og barneavling med Mons Olsøn Samdal een Ung karl (..), til tross for at hun beviselig var godt gift med Jon Jacobsen. Han var for øvrig soldat i kongens tjeneste og var derfor bortreist. Lensmannen begjærte derfor dem begge straffet etter loven.

Både Brite og Mons tilstod sin brøde og lensmannen irettesatte dem, og viste til at det de hadde bedrevet var horeri i henhold til loven da Brite var en gift kvinne. Mons ble derfor dømt til å betale 24 lodd sølv innen 15 dager. Begge ble pålagt å skrifte for presten. Dersom Mons Olsøn Samdal ikke hadde midler til å betale boten han ble pålagt, måtte han sendes til Kobbverket i Sogn for å opparbeide summen han var dømt til å betale. Brite på sin side ble også bøtelagt (..) yderlig paa sin formue(..) subsidiært med tilsvarende alternativ Olsøn Samdal fikk.⁹⁵ Også i denne saken finner vi lensmannen i rollen som aktor.

Som vi ser hendte det at det ble det født barn utenfor ekteskap på 1700-tallet. I utgangspunktet var dette ansett for en alvorlig forseelse, men i praksis ble det i disse sakene dømt relativt "mildt" etter datidens oppfatninger. Det var likevel ikke alltid en lot nåde gå for rett slik det fremkommer i den påfølgende saken som er hentet fra Skjold.

Den 10. Januar i 1716 holdes det ekstrating på gården Hope i Skjold der fogden Weilandt ved lensmannen har stevnet inn Ole Olsen og Brite Olsdatter, to halvsøsken med samme far. De har forbrutt seg mot (..)Guds og Kongens lov(..), og bedrevet (..) horeri og Barneavling(..), og begjæres straffet i henhold til dette. Begge to møtte for retten og vedstod siktelsen. Ole vedkjente seg å være barnets far og Brite samtykket i dette.

Da hun ble spurt om hvor gammel hun var, svarte hun at hun ikke visste dette. Begge innrømmet de at (..)dersom \de/ havde haft forstand og Kundskab om Gud og kient eller eftertenkt og vist hvad saadan synd var, hafde den vel ej af dem bleven bedrevet(..). Både Ole og Brite kunne fortelle at verken foreldrene eller noen andre hadde undervist dem i disse tingene. Det ble fortalt at de et helt år hadde delt seng i foreldrenes hus der de bodde. Dette var på grunn av at det var så dårlig plass i huset. Det var også etter foreldrenes samtykke at de hadde delt seng da de ikke hadde noe annet å by.

Fogden Weiland irettesatte dem etter lovens paragraf 972 artikkel 14 og ville dømme dem til å miste livet samt å bøte sine eventuelle midler til staten. Hva foreldrene angikk ville fogden ha påtale reservert til dem. Siden både Ole Olsen og søsteren vedsto for retten å ha avlet barn sammen, hvilket etter sigende var stridende i mod Gud og Kongens Lov, kunne retten ikke annet enn å fradømme dem begge livet og (..)at miste deris Hoveder med Sværd,(..) men siden de begge var både unge og (..)gandske vankundige i deris Saligheds Sag(..), ble det appellert til kongen i København om benådning.⁹⁶ Det at man appellerte i saker der det ble felt dødsdom var ganske vanlig på denne tiden, og det kan virke som kongen også benådet slike førstegangsdødsdommer der tiltalen gikk på utukt.

Brite og Ole må tydeligvis ha fått kongens begunstigelse, for på vårtinget påfølgende år er søsknene igjen innstevnet. De hadde nå for andre gang (..)lagt udi et syndigt levnet og imod Guds og kongens Lov avlet Børn med hin anden(..). Barnet var for øvrig dødfødt. Denne gang ble det ikke vist noen nåde. De hadde siden sist gang begge blitt undervist av presten og klokkeren om sin synd, og da hjalp det lite at Ole skyldte på satans innskytelse for sine misgjerninger. De ble igjen dømt til å miste hodet, og denne gang ble dommen

⁹⁵ tgb 33 1715:116b

⁹⁶ tgb 34 1716:30

fullbyrdet. På vårtinget året etter blir det bemerket at Brite Og Ole var blitt henrettet ved sankthanstider året før.⁹⁷

På vårtinget i 1719 stevner lensmannen i Skjold inn tjeneren på Gravdal, Mølleren Joakim, for å ha besvangret tjenestepiken Ingeborg. Ingen av de to møter for øvrig opp på tinget selv om dette er annen gang de er stevnet inn i sakens anledning. Stevnevitnene forsikrer under ed at både tjeneren og tjenestepiken er forkynt stevningen på lovlig måte, og fogden gir til kjenne at saken blir utsatt til neste ting. Som sikkerhet har han lagt beslag i Møllerenes lønn til saken er avgjort og bøtene er betalt.⁹⁸

Som der fremgår i saken over var det ikke alltid de innstevnede møtte på tinget. Det ble da vist til at de hadde blitt stevningen forkynt på lovlig måte. Men det var ikke alltid like lett å spore opp enkelte når de skulle forkynnes at de var stevnet inn på tinget. På høsttinget i Skjold 14. og 15. desember 1719, blir lensmann Ole Totland spurt av retten om han har innkalt Gjertrud Storetveit og Steinar Pedersen til (..)Dom og betalings erholdelse for deris med hin anden begangne Lejermaals forseelse udi Aaret 1716(..).⁹⁹

På dette må lensmannen svare at han hadde gjort seg flid med å etterkomme rettens begjæring, men dessverre viste det seg at kvinnen Gjertrud ikke hadde noen fast bopel da hun var en ”omløbende betlere”. Steinar var i militærtjeneste ved garnisonen i Bergen da forholdet med Gjertrud skjedde, men døde for et år

⁹⁷ tgb 34 1717:83b og 1718:150

⁹⁸ tgb 34 1719:206 *Pussig nok blir ikke saken nevnt når det holdes ordinært sommerting 9 august samme år, heller ikke på høsttinget 14 desember. Det er usikkert hvorfor, fogden gir jo instruks at de impliserte skal gis varsel om stevning til neste ting. Kanskje en mulig forklaring ligger i at saken ble oppgjort utenfor tinget. Fogden hevder han har tatt beslag i den enes lønn som sikkerhet for bøter, i så fall er dette en praksis uten paralleller i det materialet jeg har sett igjennom. Uansett skulle man vente at en eventuell dom ville bli kunngjort på tinget. En annen forklaring kan være at saken av uvisse årsaker drøyer med å bli behandlet, og først kommer opp på tinget i 1720. I så fall faller den utenom det tingbokmaterialet som omfattes av denne undersøkelsen. Dette er kanskje den mest sannsynlige løsningen. (Tgb 34 1719:206 og 1719:228)*

⁹⁹ tgb 35 1719:22b-23

siden, slik at det ikke hadde lykkes ham i å få forkynt stevningen for noen av dem.¹⁰⁰

Etter dette spurte aktoratet lagrettemennene og resten av de tilstedeværende om det virkelig forholdt seg slik lensmannen hadde forklart. På dette svarte de at Gjertrud Storetveit var en omreisende tigger og krøpling som dro rundt og tigget seg til livets opphold og underhold. De kunne også bekrefte at Steinar Pedersen var soldat ved garnisonen i byen da forseelsen skjedde. Dette kunne de om nødvendig avlegge ed på.¹⁰¹ Det er verdt å legge merke til at aktor ikke er tilfredstilt med lensmannens utredning, men må spørre allmuen før han er fornøyd.¹⁰²

Oppebørsel

Etter ordre fra stiftbefalingsmannen skal det utlignes dagskatt. I den forbindelse oppsto det en del tumulter på tingene. På høsttinget i Skjold 27 oktober i 1713 blir det opplest en forordning av 14 juni samme år angående(..)adskillige extraordinarie Skatter(..). En av disse skattene, dagtskatten, har stiftbefalingsmannen pålagt fogden å inndrive i det enkelte skipreide, og i den forbindelse må det foretaes en utlikning. Men dette skulle vise seg å ikke være helt enkelt.

Da det ble gitt instruks om å foreta taksaksjon over dagskatten med de tolv menn som var utnevnt, ble det etter lange tumulter og mye snakk spurt om de overhodet ikke ville etterleve øvrighetens ordre, og taksere med fogden og

¹⁰⁰ *På dette tinget opptrer sorenskriveren, "Monsieur Brun" som påklager. Ved siden av fogden ble gjerne også sorenskriveren titulert "monsieur". Dette nevnes for å vise at det ikke var fast praksis at lensmannen utførte denne oppgaven. Det kan og tenkes at det hadde sammenheng med at fogden Weilandt nylig var avgått ved døden, og at det var en ny fogd, Jens Lem som fungerte i sorenskriveriet.(Tgb 34 1718:142)*

¹⁰¹ tgb 35 1719:22b-23

¹⁰² tgb 34 1719:204

sorenskriveren over den omtalte skatten. På dette ble det enstemmig svart et unisont nei; dette ville de ikke være med på.¹⁰³

Merkelig nok er det lite å spore av denne motviljen på sommertinget i Skjold 22. August 1715. Her foregår utligningen i mer rolige former, og ingen innsigelser blir gitt,¹⁰⁴ men på høsttinget samme år braker det løs igjen; Da taksaksjonen over dagskatten for 1716 skal foretas med de menn stevnet inn fra Haugs prestegjeld (i Arna) og Domkirke sogn (Olsvik/Skålevik/Drotningvikområdet), samt noen fra Fana og Birkeland sogn, blir det igjen tumult.

Det viste det seg at representantene fra Arna og Domkirkesognet på ingen måte hadde tenkt å etterkomme øvrighetens befaling og være med å taksere. Hos representantene fra Fana og Birkeland var det et mer nyansert syn på saken. Av de 8 fremmøtte var det to som ikke ville adlyde ordre, men disse dro (..)orderen uagtet(..) heller hjem.¹⁰⁵ En finner ikke slike oppløp i Alenfit. På høsttinget i samme år, var det nemlig ingen innsigelser mot den pålagte skatten..¹⁰⁶Det er vanskelig ut fra disse saksreferatene å få noe inntrykk av hvor lensmannen sto i konflikten om dagskatten, han var jo både bonde og øvrighetsperson. Det er sannsynlig å tenke seg at dette var et tilfelle der han kom i en interessekonflikt der han skulle skjønne både egne og de øvrige myndigheters interesser.

Det var ikke bare lensmannens oppgave og *innkreve* skattene. Han sto også ansvarlig for de innkomne skatter til fogden hadde de i hende. Dette blir stundom illustrert på tinget når han må gjøre rede for penger han har drevet inn. Et eksempel er da fogden Veiland spør lensmann Totland på høsttinget i 1719 om han er blitt godtgjort for de skatter som er inndrevet for årene 1715 og 1716.

¹⁰³ tgb 33 1713:66

¹⁰⁴ tgb 34 1715:12

¹⁰⁵ tgb 34 1716:58

¹⁰⁶ tgb 34 1717:67b

Lensmannen referer da til skatteforordninger for samme år og bekrefter at fogden er godtgjort i henhold til denne, og ytrer håp om at fogden med dette er tilfredsstilt.¹⁰⁷ Det er kanskje en tanke pussig at det går 3 år før fogden ajourfører sine skatteforetninger. Muligens kan noe av forklaringen ligge i dårlig yteevne hos allmuen, og at det lå restanser for betaling igjen etter foregående år.

Vitneførsel

Også i denne tidsperioden finner vi at lensmannen hyppig opptrer på tinget i sammenheng med vitneførsel. I en grensetvist der det skal avgjøres hvem som har råderett over en elv på Kalfaret er Lars Dyngeland et av flere vitner som er innkalt. Om lensmannen er stevnet i kraft av ombudet sitt eller det enkle faktum at han på grunn av sin høye alder, 76 år, ansås for å være et betydningsfullt vitne i saken med tanke på kunnskaper om hevd eller sedvane kommer ikke frem av referatene, men at en kombinasjon av disse er nærliggende å tro.¹⁰⁸

I forbindelse med fogden Weilands død reises det sak på vårtinget i Skjold 15. april 1719 der fogdens medhjelper Christian Justesen søker å renvaske seg for beskyldninger som er kommet frem om ham. Weilands mor, Madame Weiland som er representert av Lars Brun, reiser tvil om Justesen har viderelevert til fogden de oppebørselspenger han har tatt i mot på tingene. Lensmannen Ole Totland er stevnet inn som et av flere vitner, og kan fortelle at etter det han har sett, har Justesen alltid viderelevert pengene til fogdens "skål". Også andre medlemmer av lagretten kan bekrefte dette. Det er mye penger det er snakk om, 16000 riksdaler. Brun reserverer seg på Madame Weilands vegne og spør om Justesen kan fremvise kvittering han har mottatt av Weiland for de 16000. Til dette protesterer Justesen at det ikke er i samsvar med stevningens innhold.

¹⁰⁷ tgb 35 1719:26

¹⁰⁸ tgb 34 1715:16b

Han forlanger forøvrig et forseglet vitneprov av de tilstedeværende på tinget, hvilket også blir etterkommet.¹⁰⁹

Varetekt

Det var også en av lensmannens oppgaver å holde arrestanter i varetekt, selv om dette ikke fremgår så ofte i tingbøkene. Ole Totland fremmer på høsttinget i Skjold 1718 krav om rettens formelle konsensus i forbindelse med at han har holdt de to halvsøsknene Ole Olsen og Brite Olsdatter i forvaring i påvente av dom og straff. I denne sammenheng hadde han latt innkalle to vitner, Arne Totland og Nils Dyngeland.

Disse hadde tidligere deltatt på tinget, og kunne under ed gå god for at de to halvsøsknene(..)som fra livet bleve dømt for deris barneavling sammen(..) ble satt i varetekt hos ham av fogden fra nyttårsdag 1716, til to dager før Sankthans. I dette tidsrommet, 23 uker, var de av lensmannen blitt (..)med kost og Vareteig forsiunede (..). Retten etterkom lensmannens krav. Hvorfor det var så viktig for lensmannen å få dette poengtert er uvisst, men økonomisk kompensasjon for utgifter han har hatt i forbindelse med forvaringen av de to kan jo være en mulig årsak.¹¹⁰

Et annet tilfelle finner vi på høsttinget 1719 i Skjold. Der reises det spørsmål om lensmannen Lars Dyngeland har fått godtgjørelse for kost og underholdning han har besørget for Ole Monsen Espeland som har sittet i arrest og forvaring hos ham fra 29. Juli 1712 til 8. Oktober 1713. I dette tidsrommet, 62 uker, tilkom det lensmannen til sammen 31 riksdaler.¹¹¹ Som sagt er det heller

¹⁰⁹ tgb 34 1719:204

¹¹⁰ tgb 34 1718:170b

¹¹¹ tgb35 1719:26

sjelden en støter på slike saker der det blir beskrevet at lensmannen holder arrestanter i varetekt. Når det gjelder Skjold som disse tilfellene er hentet fra, kan forklaringen være at skipreide var relativt nær byen Bergen, og at arrestanter derfor som oftest ble forvart på Slottet.

Beslagleggelser

Ved siden av å holde arresthus var det også en av lensmannens oppgaver å gjøre beslag i og oppbevare eiendeler. På høsttinget i Alenfit 1719 møter vi igjen leilendingen Nils Kjænes. Han er stevnet inn av magister Erik av Møiniken for å ha unndratt seg å betale landskyld og tredjeårstage med til sammen 10 riksdaler 4 merker og 4 skilling.

Kjænes møter ikke på tinget og på spørsmål fra retten svarer lensmannen Eilif Mundal og stevnevitnet Ole Kleivedal at de sammen med Iver Sjurset hadde stevnet Kjænes med mer enn 14 dagers varsel til dette ting, og at de videre etter Møinikens begjæring hadde tatt beslag i tre kyr for 7 riksdaler, en kvige for 2 riksdaler og 3 merker samt en oksekalv for 7 merker og en naver for 4 skilling. Saken blir besluttet utsatt til neste ting slik at Kjænes skulle få anledning til å forklare seg. Hvis han likevel skulle velg å ikke møte opp denne gang heller skulle det felles dom i saken i henhold til saksøkerens krav¹¹²

Befaringer og taksaksjoner

Også i forbindelse med åstedsbefaringer var lensmannen gjerne med som vitne. Den 17 september holdes det åstedsbefaring i forbindelse med en

åbottsforretning på gården Søvik i Fana. Årsaken er at en jordeier har begjært at en leilending må utbedre og erstatte (..)brøstfældige bygninger(..) som han har latt forfalle i leieperioden.¹¹³ Likeledes er lensmannen med da det holdes åstedsrett 28. september på Årstad gård. I dette tilfellet dreier det seg om en tvist om utmark i Isdalen.¹¹⁴

På Lindås er Alenfit-lensmannen med da det blir holdt besiktigelsesrett på prestegården Lindås 25. mai 1719 i forbindelse med et arveoppgjør. Hvorfor han deltar på denne besiktigelsen i et annet skipreide er uklart. Saken blir utsatt da det viser seg at enken ikke er formelt innkalt, og heller ikke noen representanter fra allmuen er representert. Ny befaring blir holdt 15. juli og da er også Lindås-lensmannen Mikkel Ones tilstede. Også 19. juli samme år holdes det besiktigelsesrett i Lindås, denne gang på Kvalvågnes, og også denne gang er lensmannen Eilif Mundal representert.

I en av sakene tidligere i dette kapittelet så vi at lensmannen stevnet inn personer for utukt for å få dem straffet i henhold til loven. Som vi så hendte det at straffen for mindre alvorlige forseelser ofte munnet ut i bøter. På sommertinget i 1719 blir lensmannen spurt om han har vurdert og registrert boet til Brite Larsdatter som er blitt dømt til å betale for sine misgjerninger.

Lensmannen svarer at han sammen med de to stevnevitnene, Eilif Nøttveit og Lars Myrdal, har foretatt besiktigelse hos Brite, men fant heller lite å ta pant i. Huset hun bodde i tilhørte tredjeperson, assessor Wilhelm Hansen, eier av gården Stend, og de ringe eiendelene hun hadde, var bare det mest nødvendige til livets opphold.¹¹⁵ Det finnes flere parallelle saker der lensmannen er med å foreta registreringer og taksaksjon.¹¹⁶

¹¹² tgb35 1719:5b

¹¹³ tgb34 1717:107b

¹¹⁴ tgb 34 1717:108

¹¹⁵ tgb35 1719:26

¹¹⁶ Jfr. tgb 35 1721:115 og 1721:118

2.4. 1736-1742

Hvis en sammenlikner saksreferatene fra siste halvdel av 1730-årene med de fra forrige periode, virker det ikke som lensmannsombudets virkefelt er utvidet i noen betydelig grad. Det er stort sett de samme oppgavene han skjøtter. Men som vi skal se har han i alle fall fått en ny oppgave. Prosessen det blir referert til i forrige avsnitt der lensmannens opptreden på tinget bli mer systematisert med klare formelle oppgaver, synes å fortsetter.

Stevninger

På Høsttinget i Skjold 18.10.1737 vitner lensmann Ole Totland at han sammen med skafferen Lars Mikkelsen Myrdal har stevnet inn Mathias Unneland på vegne av Magdalena Clausdatter Lyth. Bakgrunnen for stevningen var at Mathias hadde påtatt seg å spa om noe jord på gården hennes. For dette hadde han mottatt en mark danske i festepenger som tilsvarte vanlig praksis når en dreng tok tjeneste på en gård. Det viste seg at Mathias hadde unnlatt å utføre dette arbeidet og Magdalena hadde sett seg nødt til å få en annen til å gjøre arbeidet Mathias hadde lovet å ta. På bakgrunn av dette krevde hun å få tilbake festepengene samt en kvart årslønn, en riksdaler tre mark, som Mathias hadde mottatt. Videre ville hun også ha tilbake den lønnen hun hadde betalt den andre drengen. Det siste utgjorde en riksdaler tre mark og tolv skilling.

Nå forteller historien at Mathias Unneland ikke stilte på tinget. Han hadde heller ikke sørget for at noen andre stilte for seg. Magdalena ble tilkjent pengene hun gjorde krav på av Mathias. Han ble også i tillegg til dette dømt til å betale sakens omkostninger. Dette utgjorde to riksdaler og tolv skilling som skulle betales innen 15 dager etter lovens forkynnelse.¹¹⁷

På samme ting måtte igjen lensmannen Ole Totland og stevnevitnet Lars Mikkelsen Myrdal med *Eed oprakte Fingre* bekrefte at de etter lovens bokstav hadde stevnet inn på tinget. I dette tilfellet gjaldt det Nils Andersen fra gården

Indre Hamre, som sorterte under Lysekloster gods. Nils hadde latt innstevne Lars Nilsen Sandal for fem riksdaler to mark og 14 skilling. Bakgrunnen er at Nils har giftet seg med Synneve Mikkelsdatter, og hun tilfalt etter sin mor medgift som Lars var satt til å forvalte ettersom han var Synneves formynder.

Siden Lars Nilsen Sandal ikke møtte for retten ble saken bestemt utsatt til påfølgende vårting. Nils ble gitt i oppgave å forkynne for Lars at han var stevnet til dette tinget, og at han derfor, enten personlig, eller ved at en stedfortreder måtte møte ¹¹⁸.

Sett på bakgrunn av det som vanligvis var praksis, at lensmannen og stevnevitner utførte disse tingene, er det et merkelig fenomen vi er vitne til i denne saken med at stevner blir gitt i oppgave å forkynne ny innstevning til den som er stevnet. De hører med til historien at ingen av partene møtte på det påfølgende tinget. Det kan jo tenkes at de hadde ordnet mellomværendet i minnelighet seg imellom¹¹⁹.

Det hendte nokså ofte at de som var innstevnet av forskjellige årsaker lot være å stille opp på tinget, uten at dette tilsynelatende fikk noen konsekvens for dem. Noen ganger ble det likevel understreket at det var påkrevd at alle de impliserte møtte. Da kunne lensmannen få i oppgave å sørge for at både vitner og tiltalte innfant seg. Et eksempel på dette finner vi da det holdes ekstrarett på gården Øvre Mundal i Alenfit i 1738, nærmere bestemt den 4. mars.

Foranledningen er at det holdes en høring i forbindelse med forberedelsene til en påtale mot Nils Nilsen Sætre og hans svigerinne Murette Olsdatter.

Murette hadde født et guttebarn og Nils skulle etter alt å dømme være faren. Det ble vist til at det av forordning av 19. august 1735 ble gitt direktiver om at

¹¹⁷ tgb 40 1737:63

¹¹⁸ tgb 40 1737:63

¹¹⁹ tgb40 1738:77b

de tiltalte skulle ha en forsvarer. Derfor var en av sakene som skulle behandles på dette tinget å oppnevne en slik forsvarer. Ved siden av dette skulle det også innkalles vitner. Saken ble bestemt utsatt til påfølgende vårting, som skulle foregå på et gjestgiveri i Alverstraumen . I denne forbindelse holdtes lensmannen ansvarlig for å sørge for at vitnene og de tiltalte var tilstede for videre eksaminasjon.¹²⁰

Denne saken er en milepell da den skiller seg ut fra prosessen som har vært gjeldende i lignende saker tidligere. Etter datidens praksis var dette handlinger som i utgangspunktet kvalifiserte til dødsstraff.. For det første skulle det nå i henhold til forordning utnevnes en forsvarer, noe som viser seg å være vanskelig da den som blir oppnevnt vegrer seg ved å vise til manglende kompetanse. For et andre kan det også virke som om det er en mer omstendelig prosedyre i forbindelse med vitneførsel. Dette ekstratinget er blant annet satt i regi for å avklare hvem som skal vitne i en eventuell straffesak. Og for det tredje; Fogden viser til at saken kanskje vil bli anket til behandling på Lagtinget, og i siste restants gjerne bli appellert til kongen i Danmark.¹²¹. Alle disse tre momentene viser etter min mening at en i større grad enn tidligere tar alvorlig på saker der en dømmer folk fra livet. Det siste viser seg da også å bli utfallet da saken blir behandlet på Alenfit-tinget¹²².

Vitneførsel

Som vi har sett tidligere var lensmannen hyppig tilstede på tinget i egenskap av vitne. I den forbindelse var det ikke bare påtalemaktens interesser han skjøttet. Han ble også ofte benyttet når representanter fra allmuen stevnet saker inn på bygdetinget. Eller han ble brukt for å vitne på vegne av bygdefolk som selv var stevnet inn. Slik det hadde fungert på tinget frem til nå, da det ble bestemt at

¹²⁰ tgb40 1738:75b

¹²¹ tgb 40 1738:84

¹²² tgb40 1738:88b

de tiltalte skulle ha en forsvarer, er det nærliggende å tenke seg at et skussmål fra bondelensmannen kunne ha betydning i skyldspørsmål. På denne måten kan en vel hevde uten å strekke det for langt at lensmannen med sitt vitnemål av og til hadde fungert som en forsvarer for den som var tiltalt.

Men også i saker der folk utenbygds fra sto på tiltalebenken finner vi lensmannen aktiv. I slike tilfeller kan det anses for lite sannsynlig at det kan være tale om noe bekjentskap mellom den som er innstevnet og lensmannen. Men også her finner vi at han taler den tiltaltes sak. Dette blir godt illustrert på et ekstraordinært ting i Alenfit, der fungerende lensmann Lars Okse begjærer at dommeren feller dom i en sak slik at en tyveriltalt kan slippe fri fra varetekt:

*Lændsmanden Lars Oxe som forsvar for Delinquenten frem stillede sig for Rættten og begierede af Dom/m/eren, maatte nyde Dom udi denne ind stæfnede Delinquents Sag efter første stæfne maal og Delinquenten sit fængsel maatte blive quit.*¹²³

Nå kan en vel hevde at lensmannen her snarere opptrer som en forsvarer enn et vitne. Det kan av og til være vanskelig å skille de to rollene. Ofte avgis det vitneførsel i sammenheng med forsvar av den som er stevnet inn på tinget. I denne spesielle saken kan en heller ikke se bort i fra at lensmannen optrådte på egne vegne og simpelthen ville ha fortgang i saken for å bli kvitt arrestanten.

I materialet finner en også tilfeller der lensmannen er stedfortreder for innkalte vitner. Et slikt tilfelle er lensmann i Skjold, Ole Totland forklarer seg på vegne av et vitne som er innkalt i en tvistesak på sommertinget i dette skipredet 1. September 1741. Vitnet selv er ikke tilstede i retten.¹²⁴ Det kommer ikke frem hvorfor det forholder seg slik, men det kan jo tenkes at en anså det som praktisk å delegere avhør av vitner som ikke var direkte implisert i saken til

¹²³ tgb 40 1742:305b

¹²⁴ tgb40 1741:261b

lensmannen. På den måten kunne han videreformidle det man anså som relevante opplysninger på tinget.

Det kunne være ulike grunner til at en slik praksis ble fulgt, og skal en gi seg til å spekulere kan jo årsakene ha vært mange. Noen bodde kanskje langt fra stedet det ble holdt ting, eller de var syk og sengeliggende. Eller det kunne være at vedkommende hadde lettere for å forklare seg i fortrolighet med lensmannen enn på tinget med mange tilhørere.

Varetekt

Også i 1740-årene holdt bondelensmannen arresthus. Dette finner vi illustrert da lensmann Eilif Mundal krever godtgjørelse for diett penger på 1740-høsttinget i Alenfit i forbindelse med at han har holdt en arrestant i varetekt. Som det ble vist til i forrige kapittel er det svært sjelden det omtales i referatene at lensmannen holder fanger i arrest. Lensmann Mundal gjorde rede for at han etter ordre fra fogden hadde tatt Nils Sætre under arrest i sitt hus, og for dette hadde fogden forskuttert ham med 10 riksdaler. Nå viste det seg at forvaringen skulle bli langvarig, til sammen hadde Sætre i 39 uker nytt godt av lensmannens gjestfrihet. For dette mente lensmannen seg å ha til gode 9 riksdaler og 3 mark hos fogden, i tillegg til de 10 som han fra før hadde mottatt.¹²⁵ Det kan virke som om det var en lukrativ bi-inntekt dette, i alle fall for bondelensmann Mundal, selv om det er heller sjelden det blir referert til slike ting i tingbøkene.

Åstedsbefaring

I forbindelse med tvistesaker der opphavet til uenigheten dreide seg om fast eiendom, hendte det at det ble holdt en åstedsbefaring i forbindelse med at tvisten ble behandlet på bygdetinget. Den 26. Juni 1742 ble det holdt åstedsrett på gården Unneland i Skjold. Bakgrunnen er at kjøper var misfornøyd med handelen, blant annet på grunn av bygningsmassen som viste seg å være i

heller dårlig forfatning. Tradisjonelt hadde fogden ledet slike befaringer, gjerne assistert av lensmannen som tok notater¹²⁶ Det som er spesielt med dette tilfellet, er at lensmannen og enkelte medlemmer av lagretten har foretatt besiktigelsen av gården uten at verken fogd eller sorenskriver har vært med.¹²⁷

Da det holdes åstedsrett etter befaringen *forkynnes* det at lensmannen, Ole Totland har mottatt et brev av fogden Johan Smed som han leser høyt i retten. Det kommer ikke frem i referatet hva som står i brevet, men på bakgrunn av det som videre blir beskrevet er det grunn til å tro at dette var en instruks der han beordrer lensmannen til å utføre befaringen for å kartlegge forholdene, ved blant annet å foreta taksaksjon av bygningsmasse og buskap. Sett på bakgrunn av dette kan det virke som om lensmannen har fått utvidet sitt mandat i forhold til tidligere praksis. Der han tidligere hadde vært med å assistere fogden, er det i dette tilfellet lensmannen som ledet befaringen.¹²⁸

På en måte står dette som et paradoks til det som er vist til i innledningen med at lensmannen ble ”degradert” utover på 1600-tallet, og mistet mye av den autoritet han tidligere hadde hatt under sysselmanen. Det er også paradoksalt at lensmannen fremstår som en mer tydelig forvalter av det offentlige interesser med tanke på at han jo samtidig var blitt mer ombuds, eller talsmann for sivilbefolkningen enn han hadde vært tidligere.

¹²⁵ tgb 40 1740:240

¹²⁶ Jfr. tgb 35 1719:25b og 1721:118

¹²⁷ I sakene referert over er sorenskriver eller fogd med og leder befaringene.

¹²⁸ Jfr. tgb 35 1721:117b -118b, tgb 33 1713:48b-49 og tgb 34 1717:108-108b

2.5 Lensmannen på tinget i Jæren og Dalane

De eldste sorenskriverprotokollen som er bevart frem til i dag, er tingboken for Jæren og Dalane fra året 1613.¹²⁹ *Rogaland historie- og ættesoglag* ga i 1953 ut tingbøkene fra dette distriktet i bokform, og verket omfatter tidsrommet 1613 til 1663. Bind 1 tar for seg årene 1613 til 1625 og er tilrettelagt av Ola Aurenes. Når jeg har valgt å se på dette materialet er det i første omgang for å se om lensmannsvervet ble utøvet annerledes der, og om formaliseringsprosessen i lensmannsombudet var i gang allerede på dette tidspunktet. Det var alt i alt 31 lensmenn i Rogaland på denne tiden; fem i Dalane, ni på Jæren og for øvrig hele 17 i Ryfylke.¹³⁰

Hvordan ble så lensmannsvervet utøvd i dette distriktet i første halvdel av 1600-tallet? Hadde lensmannen kanskje noen andre oppgaver i Rogalandsdistriktet enn tilfellet var i Nordhordland? På Jæren og i Dalane var det på begynnelsen av 1600-tallet vanlig å holde større ting der flere skipreider er samlet samtidig. Slik ser vi for eksempel at områdene Valde, Kvia, Haugaland, Haug, Klepp, Sola, Jotun, Goa og Gand er representert med sine respektive lensmenn på samme tinget som blir holdt på Jæren den 22 mai 1616.¹³¹

Det finnes flere andre eksempler på slike ”storting” der flere områder bringer frem sakene sine i samme forum, men der finnes også eksempler der enkeltstående skipreider holder ting som tilfellet er 8. februar 1617 i Gand og på Sola 10. februar samme år.¹³² Selv om slike fenomen også forekom i Nordhordland, virker det som en mer vanlig praksis i dette området. Om disse større samlingene hadde noen praktisk betydning for lensmennene kan være uvisst, men en kan ikke se bort fra at det oppstod en viss kollegial samhörighet

¹²⁹ Seip i forord 1953 s.1

¹³⁰ Seip i forord 1953 s.5 og 6

¹³¹ Aurenes m.fl. 1953 s. 26

¹³² Aurenes m. fl. 1953 s. 50 og 51

på disse tingene. Det kunne jo være praktisk å ha et fora hvor problemer ble drøftet og erfaringer utvekslet.

Lensmannen var også representert når det ble holdt fjerdingsting. Dette var fylkesting og til forskjell fra skipreidetingene var dette representasjonsting og ikke allting. Her ble det ofte stevnet inn en rekke saker både over sivile og strafferettslige anliggender, men det ble også holdt ekstraordinære ting der saker av mer administrative art ble behandlet, for eksempel kunngjøring av særlig viktige kongebrev eller at fogden ønsket å forhandle med alle bøndene samlet.¹³³

Også på fjerdingstingene hendte det at flere skipreider var samlet på en gang. Et eksempel på dette er da det bli holdt fjerdingsting for Egersund på Årstad i Rogaland den 10. april 1617. Her er både lensmennene fra Egersund, Hetland, Sogndal, Lunde og Bjerkerim representert.

Ellers er det i store trekk er de samme oppgavene lensmannen holdt på med her, som tilfellet var i Nordhordland. Han foretar stevninger og forkynner beslutninger retten har satt. Han tar opp prov og kaller sammen til skipreidetingene ved "tingbud". Lensmannen var også representert ved de fleste åstedssaker.¹³⁴ I tillegg til dette fanget han forbrytere. En ting som kanskje skiller seg ut, er at det som regel er lensmannen som oppnevner lagretten. Det er også hans oppgave å kartlegge kongesakene i distriktet, det vil si alle sakene kongen hadde rett til bot av. I forbindelse med dette pleide gjerne fogden høytidelig å henvende seg til lensmannen før tinget ble hevet å spørre om denne hadde kjennskap til flere saker i skipredet som kongen burde ha kjennskap til.¹³⁵

¹³³ Norsk historisk leksikon 1990 s.103

¹³⁴ Seip i forord 1953 s. 7

¹³⁵ Seip i forord 1953 s.2 og s.7

2.6 Drøfting

I dette avsnittet vil vi se på de lensmannsoppgavene som er referert fra tingbøkene, og jevnføre med de oppgavene lensmannen formelt var pålagt.

Fogdens assistent

Som vi tidligere har sett skulle lensmannen assistere fogden i forbindelse med rene politioppgaver som etterforskning av forbrytelser, der det inngikk vitneavhør, *provsopptak* og *åstedsbefaringer*. I materialet som er undersøkt finner vi flere eksempler på at lensmannen er ganske selvstendig i sin utførelse av disse oppgavene, og ofte gjør han rede på tinget for resultater som etterforskning har frembrakt.

Kanskje spesielt i slutten av perioden er dette fremtredende da lensmannen også foretar taksaksjoner uten at fogden er med og opptrer som forsvarer for de som er tiltalt. Derfor kan det virke som om lensmannen i mye større utstrekning var alene om disse oppgavene og utførte de etter eget skjønn, snarere enn etter instruks, selv om fogden nok hadde det formelle ansvaret.

Vitneførsel

Særlig selvstendig ser lensmannens arbeid med vitnemål ut til å være. Han opptok vitnemål der det var nødvendig, og vitnet også selv i enkelte saker. Han fungerte både som anklager og forsvarer på tinget, dette samtidig som han avga vitnemål, enten på vegne av påtalemakten. eller på vegne av den som var stevnet.

Kalle sammen lagretten

Det var også lensmannens oppgave å kalle sammen lagretten. Som vi har sett utførte han dette arbeidet på Jæren og i Dalane, men en kan ikke finne konkrete opplysninger i tingbøkene fra Nordhordland som stadfester at han også her hadde denne oppgaven. Likevel må en holde det for sannsynlig at det forholdt seg slik også her.

Foreta arrestasjoner og holde arresthus

Det er ikke så mange steder i referatene at disse oppgavene blir nevnt, men det finnes likevel noen saker der vi indirekte forstår at lensmannen har foretatt anholdelser. Det er også enkelte saker som blir behandlet på tinget der det kommer frem at lensmannen holder personer i varetekt i påvente av dom.

Militære oppgaver

En finner ikke alle oppgavene lensmannen var pålagt i tilknytning til militæresenet illustrert i de tingbøkene som er undersøkt. De pålegg som gis lensmannen på tinget i denne sammenhengen er knyttet til beredskap og mobilisering. Dette trenger likevel ikke bety at han ikke utførte andre oppgaver, men utskrivning av mannskaper og forsegling av stevneboer var gjerne ikke tema som ble behandlet på tinget, og kan være forklaringen på hvorfor disse oppgavene ikke blir referert.

Tilsyn med fangst, fiske og tømmerhogst.

Her er det tynt med konkrete eksempler, men der finnes noen. En må huske på at det kun er i de tilfellene det blir reist påtale over misligheter, eller oppstår tvister som blir stevnet inn på tinget, en har mulighet til å få konkret kunnskap om hvordan lensmannen skjøttet slike oppgaver.

Oppsyn og kontroll

Vi finner heller ikke noen eksempler der lensmannen fungerer som justervesen. Den forordningen som foreskriver mål og vekt hos lensmannen kom i 1738, og dette er helt på tampen av den perioden som undersøkelsen omfatter. Dette kan kanskje være med å forklare fraværet av slike oppgaver i de tingbøkene som er studert, men det kan også være tilfeldig.

Representant for allmuen

Innledningsvis ble det stilt spørsmål hvordan lensmannen taklet å være både øvrighetsperson og representant for allmuen samtidig. Denne problemstillingen blir tatt opp i forordet til bind 1 av tingbøkene fra Jæren og Dalane. I dette forordet trekker Jens Arup Seip to eksempler for å illustrere. Det første eksempelet handler om en bondereisning på Jæren i 1619-20 som var rettet mot en befalingsmann. Brev fra lederne av reisningen om å utligne skatt for å sende folk til kongen for å klage, var rettet både til lagretten og lensmannen. I det andre eksempelet som er hentet fra 1618 skulle allmuen velge to tillitsmenn for å føre kontroll med hvordan galeiskatten ble brukt. Det var da to lensmenn som fikk denne oppgaven. Etter Seips oppfatning demonstrerer begge disse sakene at bondelensmannen generelt hadde stor tillit i befolkningen.¹³⁶

Formell aktør på tinget

På begynnelsen av 1700-tallet er lensmannen helt klart blitt mer synlig på tinget, og han opptrer med autoritet. På høsttinget for Skjold 22. oktober 1712 påstår lensmannen Lars Dyngeland dom etter loven.¹³⁷ Han står også for *stevninger*, både på vegne av påtalemakten og som representant for allmuen i sivile søksmål. Ofte ser vi at lensmannen har hatt et stevnevitne med seg under forkynnelsen. I slike tilfeller er vedkommende som er stevnet gjerne med på tinget, for å under ed bekrefte stevningen sammen med lensmannen.

Det kan virke som om lensmannens rolle som formell aktør på tinget er blitt styrket, i og med at det har blitt mer kontinuitet i hans fremmøte der. Han må personlig møte opp for å delta i prosessen. Prosedyren der lensmannen bekrefter å ha stevnet inn på lovlig måte, og der han blant annet gjør rede for å ha forkynt stevningen personlig, er ikke noe nytt fenomen. Nå blir imidlertid dette gjennomført konsekvent hver gang, og ”med eed opprakte fingre” stiller

¹³⁶ Seip i forord 1953 s. 7

¹³⁷ tgb 33 1712:22b

han garanti for at stevningen har foregått i henhold til loven. Vi finner for eksempel dette demonstrert på vårtinget i Alenfit i 1699.¹³⁸

Andre oppgaver

En får ikke alle de oppgaver lensmannen var pålagt referert på tinget. Dette er vel ikke å vente heller. Det er i første rekke naturlig å se på tingbøkene som en god kilde til å illustrere oppgavene lensmennene utførte i tilknytning til rettstellet. Det er derfor interessant å legge merke til at lensmannen hadde et par funksjoner som en kanskje ikke hadde ventet på forhånd;

En finner for eksempel et tilfelle der lensmannen eksplisitt får i oppgave å fysisk sørge for at de innstevnede møter på tinget. Det er også et tilfelle der han opptrer som ordensvakt og utkaster. Han er et troverdig vitne der representanter fra lokalmiljøet trenger et godt skussmål. Han opptrer som forsvarer, og han anholder personer på selve tinget for å forsikre fogden om at de ikke stikker av. En kan vel si at der et akutt behov skulle oppstå i forbindelse med rettspleien, er lensmannen en nyttig kar å ha. Men det er i første rekke en oppgave denne undersøkelsen har avdekket som verken var formelt pålagt eller ventet på forhånd; han var med å dømte på tinget;

Medlem av lagretten

Når vi ser samlet på referatene som er med i denne undersøkelsen, slår det en at lensmannen er heller lite synlig i den første bolken fra midten av 1600-tallet og utover. Han er som regel en av de fremmøtte på tinget sammen med fogden og de andre edsvorne menn, men han er heller sjelden nevnt utover dette. Hva er så grunnen til at lensmannen møtte frem på de tingene han ikke hadde noe åpenbart ærend? Hadde han fremmøteplikt på tinget, eller hadde han andre oppgaver der, rent utover der han er tilstede for å vitne?

¹³⁸ tgb 27 1699: 3

Etter min mening kan det virke som om han var med å dømme sammen med lagretten, eller rettere sagt *var regnet med i* lagretten. Et eksempel på dette er en sak der en landstryker står tiltalt for bl.a. tyveri. Her finner vi at lensmannen i Skjold Olaf Sandal sammen med lensmannen i Arna, Rasmus Jordal er blant de edsvorne menn som er samlet i skriverstuen på Bergenhus festning. Det går ikke frem av referatene at disse lensmennene er tilstede i egenskap av vitner, men snarere er med for å dømme i saken.¹³⁹

Nå er det å bemerke at dette ikke er et regulert skipredeting men et ekstraordinært ting, mest sannsynlig et fylkesting eller fjæringsting, men fenomenet fremtrer også på vanlige lokale ting der lensmannen er med. På et av vårtingene i Skjold er også lensmannen i Arna tilstede. Han er stevnet inn av fogden som vitne i forbindelse med en utuktsak, og lensmannen Olaf Sandal er med i lagretten som dømmer.¹⁴⁰

Et argument mot dette synet kan jo være at lensmannen hadde fremmøteplikt på tinget, og at det er regelen at lensmannen nevnes som en av de fremmøtte sammen med lagretten. Hvis dette er tilfellet, hvorfor finnes det da flere eksempler på at det holdes ting uten at han er med? Den 9. april samme år holdes det ting på Skjold gård og i denne saken er ikke lensmannen nevnt som en av de som er tilstede.¹⁴¹

Det kan altså virke som om lensmannen var med og dømte på tinget sammen med de øvrige lagrettemennene. Det var varierende sammensetning i lagrettene på denne tiden, og en person kunne være tilstede på et ting for å være fraværende på neste, for så og dukke opp igjen på det følgende ting. Også tallmessig varierte lagrettene fra gang til gang, og slik sett blir det håpløst å "telle seg frem til" om lensmannen var med eller ei. Nå var han nok tilstede på

¹³⁹ tgb 2 1649:22a

¹⁴⁰ tgb1 1645:40a

¹⁴¹ tgb 2 1649:42

de aller fleste tingene, men det hadde sin naturlige forklaring i at han hadde ærend der i andre sammenhenger enn å dømme som lagrettemann. Et annet argument for at lensmannen også var lagrettemann er selve ordlyden i referatene, som fra høsttinget i Skjold 1649;

Dend 15. octob. holtess Almindelig Høsteting vdi Skiold Skibred. Ner werende Kon. Ma. Fogit Peder Hanssøn Hans Clausøn Sorenschr. och effterschreffne Laug Rettit. Oele Dingeland Lenssm. Oele Sandall, Torkel Hop, Salmon Tittelstad, Rasmus Natland, Mickell Grimbstad, Michel Nesstun, Oele Nedre Dingeland, Niels Steen, Stephenn Hammerssland, Fredrich Steen, Jacob Mathop, Oele Hop, Lauritz ibid. Oele Skiold och Stephen Grimbsey.(i) Skiold Skibred¹⁴²

Eller på vårtinget samme år;

Dend 13. Maii Holtiss Almindelig Waarting vdi Skiold Skibred, nerwerende Kongl. Ma. Fogit welfornem<m>e Peder Hansøn Hans Clausønn Sorensch. Sambt efftersch. Laug Rettid. Oluff Sandall Lens M. Oele Dingeland, Daniel hochland, Rasmus Natland, Niels Bratland, Tore ibid. Mickel Grimbstad, Fredrich Steen, Jacob Mathop, Niels Steen, Rasmus Selle, Stephen Grimbsseid, Peder Houge och Niels Hornes.¹⁴³

Disse tilfellene er ikke enkeltstående. Slik presenteres lensmannen når han er med på tinget, også når han har medvirkning i saker som behandles og derfor ikke nødvendigvis kan knyttes opp mot lagretten. Så kan en hevde at, ja vel, lensmannen "ramses opp" etter fogden og sorenskriveren, før de edsvorne menn for øvrig, dette beviser ingenting. Hadde det bare vært så enkelt, men dette er ikke alltid tilfellet, som på høsttinget i 1656, der Ole Dyngeland er stevnet inn som vitne, men han er også med da medlemmene av lagretten regnes opp innledningsvis:

¹⁴² tgb2 1649:85b-86a

¹⁴³ tgb2 1649:68b-69a

Dend - 30. octob. holtess Almindelig Høsteting udj Skiold Skibred, Neruerende Kon. May. Fogit Jacob Jensønn, Hans Clausøn Skriffuer och effterschreffne Laug Rettit, Nemblig

Peder SmørAass Lenss M. Oele Dingeland, Oele Sandall Salmon Tittelstad, Rasmus Natland, Mickell Grimstad, Nielss Hoernis, Steffen Hammersland, Simen Vlssmog, Steffen GrimbsEid, Fredrick Steen och Peder houe,

Her er det etter mitt syn ikke rom for tvil. Lensmannen regnes opp blant de etterskrevne lagrettemenn. Det er det mest vanlige at lensmannens navn er det første som nevnes når lagretten presenteres, men ikke i dette tilfellet. Her ser vi at han har nevnes som nummer to, etter Peder Smørås.¹⁴⁴ Det kan jo bero på en misforståelse eller feil i referatet, slik at det er Peder som refereres til som lensmann, det var jo han som senere overtok vervet etter Ole Dyngeland, men dette var ikke før ca fire år senere.

Dette virker likevel søkt, tittelen pleier som regel alltid å komme før navnet, så en kan vel ganske sikkert se bort fra en slik mulighet. Ole Dyngeland er for øvrig tilstede da det blir holdt ting på Bergen rådstue 26 november samme år. Der er han med blant lagrettemennene, men det nevnes ikke noe om at han er blitt lensmann, noe som er rart hvis han hadde overtatt på denne tiden.¹⁴⁵

Ettersom lensmannsombudet synes å bli mer formalisert og ”ritualisert” utover på 1700-tallet, blir lensmannens tilknytning til lagretten brutt. Dette skyldes nok mest sannsynlig at grensene for embetet ble trukket klarere opp. Derfor kan en se at da det blir holdt vårting med Skjold skipredes allmue på gården Søreide 8. juni i 1720, gjøres det rede for at foruten fogden og sorenskriveren er ”Bøidelsmanden Ole Totland og edsorne og tilforordnede Laugrettesmænd” innkalt til tingstevnet. Den samme prosedyren finner en i Alenfit da det holdes høstting der 16. oktober samme år. Også her presenteres henholdsvis fogd,

¹⁴⁴ tgb 4 :1656:82a

sorenskriver, "Bøidelsmanden Elluf Mundal" og "edsorne og tilforordnede Laugrettesmænd".¹⁴⁶

Dette fenomenet har vært tatt opp tidligere. Som vi så innledningsvis hevdet Steinar Imsen at lensmannen på midten av 1400-tallet på lik linje med lagrettemennene var med å dømte på tinget. Også Jens Arup Seip tar for seg hvorvidt lensmannen ble regnet som en av lagrettemennene i forordet til tingbøkene for Jæren og Dalane. Det blir pekt på at denne nære tiknytningen skapte usikkerhet om hvordan lensmannens stilling skulle oppfattes. I denne sammenheng blir Ryfylke holdt frem som sammenligningsgrunnlag. I dette området blir tittelen ofte sløffet, og bondelensmannen blir helt klart regnet som et medlem av selve lagretten skriver han. Men han poengterer at det likevel er et tydeligere skille mellom lensmann og lagrett på Jæren enn tilfellet er i Ryfylke.¹⁴⁷

Det kan også virke som Jæren og Dalane var tidligere ute med deler av de faste prosedyrene på tinget. Som vi så i avsnittet om dette området ble lensmannen på disse kanter spurt om det var flere saker stevnet inn på tinget. En slik praksis refereres først omlag hundre år senere i tingbøkene fra Nordhordland. Først i referatene fra 1712 finner vi det konsekvent gjennomført at fogden spør om det vites om flere saker kongen kunne ha interesse av i skipredet, selv om det ikke kommer tydelig frem om det er lensmannen eller lagrettemennene han henvender seg til.¹⁴⁸

I denne sammenheng er det viktig å bemerke at langt fra alle tingbøkene fra angjeldende periode 1642-1742 er undersøkt. Derfor er muligheten tilstede for at fenomenet kan ha opptrådt tidligere i det materialet som ikke er gjennomgått, som vi så i et tidligere avsnitt, opptrådte fenomenet allerede på

¹⁴⁵ tgb 4 1656:84b

¹⁴⁶ tgb35 1720:69b

¹⁴⁷ Aurenes forord 1953 s. 7

¹⁴⁸ tgb 1, 27, 29 og 33.

vårtinget i Skjold 1647.¹⁴⁹ Det må vel likevel være dekning for å hevde at dette ikke ble standard prosedyre i Nordhordland før ca 1712. Slik sett kan en vel si at ”formaliseringsprosessen” av lensmannens oppgaver på enkelte områder begynte vel hundre år tidligere i Rogaland enn i Nordhordland.

¹⁴⁹ Tgb 1 1647:60a

3. Rekruttering

3.1 Innledning

I denne oppgaven har vi så langt sett på oppgaver lensmannen var pålagt i henhold til lovens bestemmelser, og prøvd å finne eksempler i tingbøkene på at og om disse oppgavene ble utført i praksis. Men det var også formelle krav til hvem som kunne være lensmann. Innledningsvis så vi at det på slutten av 1200-tallet ble gitt direktiver om egenskaper og ferdigheter til den som skulle fylle ombudet. I retterboten som Håkon Magnusson lot utstede for Toten og Hedemark den 23 april 1293. het seg blant annet at det skulle rekrutteres fra lokalbefolkningen, og at lensmannsemmene skulle velges ut blant de best bøndene.

I tillegg skulle det rekrutteres fra forstandige bønder ”som var ættede og prøvet i bygdelaget for god atferd, og som ville stå allmuen til ansvar ”etter lov og rett”. De skulle heller ikke være av dem som ”var griske eller fule til å plage kotkarlene” eller ”visste litet eller intet av loven”.¹⁵⁰ Det var som vi ser et krav at kandidatene til vervet skulle ha en viss kjennskap til lov og rett, videre at de hadde rimelig godt skjønn, sunt omdømme og evne til å omgås og behandle mennesker.

Det ble altså stilt krav både til *vandel, sosiale ferdigheter og allmennkunnskap*. Det at de var ”ættet og prøvet i bygdelaget” var en garanti for at de tilhørte en slekt som over tid hadde opparbeidet seg respekt og tillit i befolkningen for øvrig, og hadde kjennskap til lokale forhold. Det har blitt hevdet at denne retterboten var retningsgivende i mange hundre år fremover¹⁵¹. Det er sannsynlig at den også dannet noe av grunnlaget for kriterier ved utvelgelse av lensmenn på 16- og 1700-tallet.

¹⁵⁰ Olafsen 1930 s.17

¹⁵¹ Olafsen 1930 s. 19

Det var altså ikke hvem som helst som kunne få tildelt vervet som lensmann. Det at det ble stilt spesifikke krav fra de bestemmende myndigheter til hvem som kunne bli innstilt, utelukket deler av befolkningen fra å bli lensmann. Var det så virkelig slik i praksis? Ble lensmennene pekt ut etter objektive vurderinger, eller var det en klikk av de ”bedrestilte” som gikk igjen når det skulle utnevnes nye medlemmer til sentrale verv i lokalsamfunnet? Med andre ord, ble lensmennene fremdeles hentet fra en bygdeelite?

3.2 Bygdeeliten

Fenomenet bygdeelite har vært tatt opp i flere sammenhenger tidligere, men i disse tilfellene har ikke lensmannen vært den som var i fokus. Blant annet har det vært skrevet noen hovedoppgaver der emnet blir behandlet. Derfor skal vi se på hva noen av disse undersøkelsene har frembrakt. Kriteriene for å tilhøre en bygdeelite kan nok ha vært litt forskjellig fra landsdel til landsdel.

Det er ikke sikkert at alle som hadde en finger med i det lokale styre og stell nødvendigvis var så rike rent økonomisk sett. Det kan også ha vært andre faktorer som kvalifiserte til eliteplassering. Vi skal i det følgende først se litt nærmere på hvordan rekrutteringen til bygdetingene foregikk. Årsaken til dette er at det har vært hevdet at lagrettemennene ble hentet fra "bygdens fremste menn". Derfor blir det naturlig å starte letingen etter denne eliten nettopp blant lagrettemennene.

Det er skrevet tre hovedoppgaver i de senere år der problemstillinger rundt bygdeelite er blitt tatt opp. Helge Finne har i sin hovedfagsoppgave *Lagrettemenn i Vangen og Føyen tinglag - Ei gransking av rekrutteringa til lagretten i perioden 1648 til 1720* undersøkt om det er noen sammenheng mellom sosial tilhørighet og rekruttering til lagretteombudene i Føyen og Vangen. Hovedformålet med undersøkelsen er å påvise eventuelle sosiale forskjeller mellom bøndene. En måte å nærme seg denne problemstillingen på, skriver han, er å undersøke allmuen sine representanter på tinget.¹⁵² Som parameter har Finne brukt brukstørrelse, jordeiendom, verdien i skifte og andre verv.¹⁵³

Finne har tatt for seg periodene 1648-1664 og 1699-1720, og 1648-1663 og 1700-1760 for henholdsvis Voss og Føyen tinglag. Han skriver at tidligere hovedfagsoppgaver og andre lokale granskninger tyder på at det i alle fall i

¹⁵² Finne 1999 s.6

¹⁵³ Finne 1999 s. 21

enkelte samfunn var store sosiale forskjeller bøndene imellom¹⁵⁴ I følge Finne var det en stor ære å være lagrettemann. En måtte ha et godt rykte, og få godkjent vitnemål fra allmuen.¹⁵⁵ Finne konkluderer oppgaven sin med at medlemmene i begge tinglagene skilte seg fra allmuen gjennom høy økonomisk og eller sosial kapital.¹⁵⁶ Med begrepet sosial kapital legger han disse kriteriene til grunn: At sosial kapital er sosiale relasjoner som blir overført fra foreldre til barn. Sosiale relasjoner som foreldre har etablert kan bli en god sosial plattform for den nye generasjonen.

Om en er født inn i familie med høy status er det naturlig å tenke seg at personen rimelig raskt oppnår stor sosial kapital. En person med et dårlig utgangspunkt fra fødselen av vil normalt sett ha en tyngre vei å gå før han kommer på samme nivå. Ekteskap og andre gode kontakter kan likevel være til god nytte. Til sist nevner Finne at personlige egenskaper også vil inn på vår sosiale kapital. Evne til å løse oppgaver du var pålagt kunne ha betydning, og likeledes karisma som gjorde at folk likte deg var mest sannsynlig med på å bygge opp din sosiale kapital. Sosial kapital er en vekselvirkning mellom deg og omgivelsene.¹⁵⁷

I Vangen var 1/5 av bøndene representert på tinget i perioden 1648-1664. Dette, skriver han, resulterte i en høy deltakelse for de 67 lagrettemennene som møtte i perioden. Selv om de økonomiske variablene (jordeiendom og nettoformuer) viste at lagrettemennene som gruppe kom noe bedre ut enn gjennomsnittet for bøndene ellers, trenger ikke dette bety at medlemmene i lagretten jevnt over var bedre økonomisk stilt enn de øvrige bøndene. Årsaken kan være at enkelte velstående bønder blant lagrettemennene er med å heve

¹⁵⁴ Finne 1999 s.6

¹⁵⁵ Finne 1999 s.8

¹⁵⁶ Finne 1999 s.94

¹⁵⁷ Finne 1999 s.19

gjennomsnittet.¹⁵⁸ Verken skyld eller jordeiendom ga noen indikasjoner på at de mest aktive hadde en høyere økonomisk kapital.

Han peker på at det er forskjell mellom Vangen, som er en innlandsbygd, og Føyen som ligger ved kysten. Forskjellen, hevder han, ligger i at en større del av bøndene var representert i tinglagene i begge periodene i Føyen enn tilfellet var i Vangen.¹⁵⁹ Finne konkluderer med at det kan virke som at bøndene som ble rekruttert til lagretten på Voss skilte seg fra sine standsbrødre i Føyen ved at de hadde høyere økonomisk kapital. Hvis en tok utgangspunkt i gjennomsnittsverdiene for Voss, var det et markant skille mellom bønder som gjorde tjeneste som lagrettemenn og andre bønder på bakgrunn av skyldverdier, jordeie og nettoformuer. I Føyen tinglag var disse forskjellene mindre.¹⁶⁰ Kanskje fordi den sosiale kapitalen var den viktigste, eller at forskjellen i økonomisk kapital ikke var målbare gjennom de variablene Finne brukte.

Ut fra vurderingen av sosial kapital kom lagrettemennene fra Voss og Føyen rimelig likt ut. Likevel hadde lagrettemennene på Voss altså gjennomsnittlig høyere økonomisk kapital. Med dette som bakgrunn kan en kanskje hevde at bygdeeliten utgjorde en større del av lagrettemennene på Voss. Finne understreker at det i begge tinglagene var en kjerne av vanlige bønder. I tillegg var den en gruppe, av varierende størrelse, av medlemmene på tinget som hadde større sosial status. Han stiller en hypotese om at bygdeeliten kanskje stilte opp når viktige saker skulle håndteres.¹⁶¹

Finne påpeker selv at resultatene i stor grad avhenger av metodene som er blitt brukt. Subjektive avveininger har forekommet både ved de sosiale og de økonomiske variablene. Variablene som er blitt lagt til grunn representerer et

¹⁵⁸ Finne 1999 s.44

¹⁵⁹ Finne 1999 s.94

¹⁶⁰ Finne 1999 s.94

¹⁶¹ Finne 1999 s.95

utvalg, og det kan derfor diskuteres om dette utvalget er representativt for å gi et fullstendig bilde av forholdene.¹⁶² En annen svakhet ved undersøkelsen er at variablene slekt og ekteskap ikke er blitt vurdert. Disse variablene fremholder jo Finne selv som relevante med hensyn til måling av sosial status og kapital. Som nevnt over kan en ikke se bort i fra at det var saksavhengig hvilke medlemmer som ble innkalt til lagretten ettersom hvilke saker som skulle behandles. Denne problemstillingen har heller ikke blitt fulgt opp i undersøkelsen.¹⁶³

Terje Sødal har med oppgaven sin *Sosial ulikhet på Agder ca. 1600-1700 – Oddernes, Søgne, Åseral - en lokalsamfunnsanalyse* undersøkt sammenhengen mellom lagrettemannsvervet og sosial status i agderbygdene Oddernes og Søgne, som begge ligger ved kysten, og Åseral, som er en innlandsbygd. Som kriterier har han brukt jordgodsmengde, bruksstørrelse og eventuelle binæringer. Han har også tatt hensyn til slekt og opphavet til gårdene.

Som kilder har han brukt odelsmanntallet fra 1624 og skattematrikkelen fra 1647. Sødal konkluderer med at undersøkelsene hans avdekker at det er klar forskjell mellom den sosiale strukturen i de to kystbygdene, og innlandsbygden. ”De to kystbygdene” skriver han ”var relativt differensierte i første halvdel av århundret, men ulikhetene avtok etter hvert som følge av befolkningsvekst med påfølgende arveoppgjør og bruksdelinger”.¹⁶⁴

Innlandsbygden Åseral bar derimot preg av å være et svært egalitært samfunn gjennom hele perioden. Sødals konklusjon er at det ikke kan påvises noen sammenheng mellom utnevnelser til lagrettemannsvervet og sosial status. Som en mulig årsak trekker han frem at i Åseral, som er en innlandsbygd i motsetning til Søgne og Oddernes, var veien lang til tinget. Lagrettemennene måtte til nabobygden Hornnes da det var der tinget ble satt. En skal ikke se

¹⁶² Finne 1999 s.93

¹⁶³ Finne 1999 s.94

¹⁶⁴ Sødal 1996 s.113

bort fra, sier Sødal, at i dette tilfellet har den lange veien de måtte gå, vært en medvirkende årsak til at vervet har vært sett på som lite attraktivt. Han peker på at deltakingen fra elitesjiktet er lavt, men at enkelte jevne bønder opparbeidet seg mye kompetanse i lagretten. Problemet med Sødals undersøkelse synes å være at han har testet et lite utvalg av økonomiske variabler, altså noe som kan fortelle om økonomiske forskjeller og status.

Øystein Aschim har med sin hovedoppgave *Var det en bondeelite i Hole prestegjeld?* – En nærstudie av matrikkelbøndene i Hole i perioden 1647-1723 foretatt en statistisk undersøkelse av befolkningen i prestegjeldet på grunnlag av økonomiske og sosiale faktorer. Aschim har tatt for seg lensmenn, kirkeverger og lagrettemenn for å kartlegge en eventuell bygdeelite i prestegjeldet i perioden. Hole prestegjeld er en innlandsbygd, og var på 1600 og 1700-tallet en egen administrativ enhet. Bygden var i den angjeldende perioden en jordbruksbygd, og hadde relativt mange store matrikkelgårder.¹⁶⁵ Som kriterier har også Aschim brukt størrelsen på jordgods, i tillegg til bygselrett, sagbruksdrift og skifteformue.¹⁶⁶

Han konkluderer undersøkelsen sin med at bondebefolkningen i Hole var lagdelt både økonomisk og sosialt, men ved å sammenligne de to sjiktene var det ikke mulig å påvise noe klart samsvar mellom økonomisk og sosial status.¹⁶⁷ Bare fem av bøndene befant seg i begge toppskikt, og oppfyller kriteriene for å kunne kalles en bondeelite. "Av disse" skriver han "levde to i begynnelsen av perioden, og tre mot slutten".¹⁶⁸ Han skriver at bøndene ble oppnevnt etter ulike mønstre til posisjonene som lensmann, lagrettemann og kirkeverge. Mellom 10 og 12 prosent av de mannlige matrikkelbøndene ble utnevnt som kirkeverger. Mellom 55 og 60 prosent ble tatt i ed som lagrettemenn, mens bare mellom en og to prosent ble oppnevnt til

¹⁶⁵ Aschim 1998 s.10

¹⁶⁶ Aschim 1998 s. 1

¹⁶⁷ Aschim 1998 s.118

¹⁶⁸ Aschim 1998 s. 122

bondelensmenn.¹⁶⁹

Når det gjelder rekrutteringen til lensmannsvervet fant Aschim at det var et stort sprik i hvor lenge den enkelte satt med vervet. Gjennomsnittlig satt de omkring 13 år skriver han. Lengden på tidsrommet de satt varierte mellom 4 år til hele 31 år. Han skriver at det kan virke som at det ble stilt visse økonomiske krav når det skulle utnevnes en lensmann, men, påpeker han, dette har nok ikke vært det eneste kriterium.¹⁷⁰

Konklusjonen til Aschim er at det vanskelig kan hevdes at det fantes en bondeelite i perioden der de samme representantene satt i de beste posisjonene målt ut fra økonomiske og sosiale kriterier. Likevel, hevder han, fantes det et bredt sjikt som var ansett som bedre enn flertallet av bøndene.¹⁷¹ Det var altså tale om en lagdeling i befolkningen. Likevel var det altså i følge Aschim lite samsvar mellom det øvre sosiale, og det øvre økonomiske sjiktet.

Som en mulig forklaring setter han frem hypotesen om at fogdens nærvær i bygden kan ha motvirket samsvaret mellom en sosial og en økonomisk elite. Underforstått at fogden bevisst var selektiv ved utnevning til de tre vervene lensmann, kirkeverge og lagrettemenn for å motvirke at disse ble rekruttert fra de øvre økonomiske sjikt.¹⁷² Det er altså ikke helt uproblematisk dette med bygdeeliten. Som vi har sett trengte det ikke nødvendigvis være slik at det var de mest velstående bøndene som var representert.

Undersøkelsen til Finne er kanskje spesielt interessant fordi at den tar for seg omtrent samme tidsperiode som denne oppgaven, og like mye at en av hovedproblemstillingene er om det fantes en bygdeelite der lagrettemennene ble rekruttert fra. Sist men ikke minst ligger Finnes undersøkelse geografisk sett

¹⁶⁹ Aschim 1998 s.121

¹⁷⁰ Aschim 1998s.121

¹⁷¹ Aschim 1998 s.124

¹⁷² Aschim 1998 s.125

nært, og er derfor mer relevant på den måten. Strukturen i bygdesamfunnene på Østlandet og på Agder kan nok avvike fra den vi hadde her på Vestlandet. Det er for øvrig skrevet om emnet også i andre sammenhenger i dette området.

John Ragnar Myking skriver i artikkelen *Lagrettemenn og bygdeelite ca. 1650-1750 i Nordhordland* at lagrettemenn på bygdetingene etter all sannsynlighet ble rekruttert fra en bygdeelite. Det var ofte de samme personene som tjenestegjorde som lagrettemenn år etter år skriver han. Dette var gjerne menn som var vel ansett i hjembygden, og kjente de lokale forholdene godt. Det var ikke nødvendigvis økonomisk rikdom som skilte medlemmene i eliten fra den øvrige befolkningen. Slektskap hadde kanskje like mye betydning i denne sammenhengen.¹⁷³

Denne elitestyringen av bygdene hadde lang tradisjon i landet. Steinar Imsen hevder at det offentlige liv på bygdene også i middelalderen ble styrt av en liten elitegruppe. Som et eksempel trekker han frem bygdebrev fra Voss, der han viser til at selv om en oppsiktsvekkende høyt antall av bøndene deltok aktivt i bygdelivet, var det en mindre, og trolig mer eksklusiv gruppe som dominerte bygdeoffentligheten. Av de 2143 som er nevnt er det bare 434 som forekommer mer enn en gang. Av disse er det bare 182 som kan karakteriseres som virkelige gjengangere i brev materialet.

Dette er bygdens elite, og det er i første rekke denne kjernens økonomiske og sosiale interesser som gjenspeiles i materialet. Etter Imsens mening var det herfra, at blant annet lensmennene ble rekruttert. - På Voss f.eks.,() synes lensmannsombudet nærmest å ha gått på omgang blant bygdas fremste menn, nesten som et kommunalt verv. (..)¹⁷⁴

Han understreker at måten denne eliten har utfoldet seg i bygdeoffentligheten

¹⁷³ Myking 1996 s.184

¹⁷⁴ Imsen 1990 s.96

varierer noe fra bygd til bygd. Selv om en tar høyde for subjektivitet både i selve brevene og i måten de blir tolket på, mener han at en får inntrykk av at bondekommunen har stått sterkere på Voss enn for eksempel i bygdene rundt Bergen og Trondheim.¹⁷⁵ Det fantes altså en bygdeelite, og da gjenstår det å se om lensmennene ble hentet fra denne eliten.

¹⁷⁵ Imsen 1990 s.97

3.3 Ble lensmennene i Alenfit og Skjold rekruttert fra en bygdeelite?

I de to områdene denne undersøkelsen tar for seg, skipredene Skjold og Alenfit, er det over dobbelt så mange lensmenn som sitter med vervet i Skjold som i Alenfit i den aktuelle perioden. Det er da naturlig å spørre seg om det hersket forskjellig praksis ved utnevning i de to områdene.

3.3.1 Lensmannen på tinget

Skjold

Det er ni personer som betjener lensmannsombudet i Skjold i den hundreårsbolken som undersøkelsen spenner over, men bare fem av disse er aktuelle i denne sammenheng da det var disse fem som fungerte i de periodene som er undersøkt; Ola Sandal, Ole Dyngeland, Ole Arnesen Øvre Totland, Lars Olsen Dyngeland og Ole Larsen Øvre Totland. Til gjengjeld satt disse fiem i ombudet til sammen ca 60 år. Ved siden av disse fem var Ola Steffensen Skage, Peder Monsen Smørås, Nils Olsen Øvre Dyngeland og Mons Salomonsen Øvre Totland lensmenn.¹⁷⁶

Hvis en ser på hele den perioden undersøkelsen spenner over, fordeler det seg slik: Ola Sandal hadde vervet i 1640-årene frem til 1651, Ole Dyngeland i fra 1651 og et stykke ut i 1650- årene, Ola Steffensen Skage i 1660-årene, Peder Monsen Smørås 1666-72, Nils Olsen Øvre Dyngeland 1673-92, Ole Arnesen Øvre Totland 1692-99, Mons Salamonsen Øvre Totland 1699, Lars Olsen Øvre Dyngeland 1700-17, og Ole Larsen Øvre Totland 1717-43. Sistnevnte var lensmann i hele 26 år fra 1717 til han døde i 1743.

Når en leser igjennom saksreferatene for Skjold, ser en at det er flere lensmenn som har praksis fra lagretten.¹⁷⁷ Likeledes hender det også at tidligere

¹⁷⁶ Clausen 1950 s.241

lensmenn dukker opp igjen som medlem av lagretten etter de har forlatt vervet¹⁷⁸. Som vi har sett, mener jeg å ha påvist i et i et tidligere kapittel at lensmannen i Skjold ble regnet som et medlem av lagretten, og derfor var med å dømte på tinget. I 1640-årene og utover til 1651, finner vi Ole Sandal som lensmann på tinget i Skjold.

Som lagrettemenn er Ole Dyngeland og Peder Smørås svært ofte representert i samme periode. Disse to skulle begge overta vervet senere. Da Ole Dyngeland for første gang fremtrer som lensmann på Rådstuen 21. mai 1649 er (unge) Ole Sandal på plass som lagrettemann.¹⁷⁹ På høsttinget i 1655 får vi for øvrig Her dukker nemlig Peder Smørås opp som lensmann, mens Ole Dyngeland er nevnt med resten av lagretten, der blant annet også Ole Sandal er med.¹⁸⁰ Det skulle bli Ola Steffensen Skage som overtok stafettpinnen etter Ole Dyngeland, men dette intermessoet illustrerer hvor sterkt lensmannsvervet var knyttet opp mot lagrettemennene i dette skipredet. Peder Smørås overtok som sagt vervet etter Ola Steffensen Skage, men det var først ca 11 år senere.

Det er verdt å merke seg at også andre deltar som lagrettemenn, men sammensetningen varierer fra gang til gang, men det kan virke som om det er en kjerne med gjengangere, spesielt på 1600-tallet, hvor blant annet Ole Dyngeland, Peder Smørås og Ole Sandal er sterkt representert. Dette er med å vise at det i Skjold var en klar tilknytning mellom lagrette og lensmannsombud.

Hvis vi beveger oss enda et stykke ut på 1600-tallet, ser vi at på høsttinget i 1667 har Peder Smørås overtatt som lensmann. I lagrettemannskorpset finner vi fremdeles Ole Sandal.¹⁸¹ Ole Dyngeland deltar ikke lenger, han døde i 1673 og var nok etter hvert blitt gammel, men sønnen Nils Olsen Øvre Dyngeland er

¹⁷⁷ Jfr drøftingsdel, lensmannen på tinget tidligere i oppgaven

¹⁷⁸ tgb 2 71b

¹⁷⁹ tgb2 71b

¹⁸⁰ tgb 5 81b

¹⁸¹ tgb 9 31b

nå på plass på tinget. Han skulle i sin tur overta vervet etter Peder Smørås i 1673. Går vi enda noen år frem finner vi stadig Ole Sandal og Nils Dyngeland på plass i lagretten da det holdes ledingsting i Skjold 17. juli 1671. I tillegg er en Mogens Sandal med og dømmer.¹⁸² Mest sannsynlig er han sønn av gamlelensmannen Ole Sandal.

Helt på tampen av 1600-tallet virker det som om tradisjonen med den nære tilknytningen mellom lensmanns- og lagrettemannsvervet i Skjold er brutt. Da det holdes vårting i Skjold 15 april 1699, er det Ole Totland som er blitt lensmann. Men nå er det verken tidligere eller kommende lensmenn tilstede som lagrettemedlemmer.¹⁸³ Heller ikke på høsttinget i 1701, da Lars Dyngeland har overtatt vervet finner vi spor etter slik praksis.¹⁸⁴ Lars Dyngeland var en annen sønn av lensmann Ole Dyngeland, og dermed sønn nummer to som hadde vervet.

Alenfit

I Alenfit er det annerledes. Det er fire lensmenn er lensmenn i dette skipredet i den perioden som blir undersøkt. Børge Nepstad var lensmann fra 1642 til 1658, Lars Halvorsen Mundal 1659-93, Børge Larsen Mundal 1694-95, og Eiliv Larsen Mundal 1696-1740. Børge Nebstad var lensmann i Alenfit fra 1642-1659. De tre siste var i familie, respektivt far og to sønner. De overtok vervet ved faren Lars Halvorsen Mundals død i 1693. Den ene, Børge Larsen Mundal, rett nok bare for en kortere periode, til den andre sønnen Eiliv Larsen Mundal, trådte inn i 1696. Men han var til gjengjeld lensmann i hele 44 år.¹⁸⁵

Det som i første rekke skiller Alenfit fra det andre skipredet, er antallet lensmenn som fungerer i de hundrede årene undersøkelsen strekker seg over. En finner heller ikke den nære tilknytningen til lagrettemannskorpset som

¹⁸² tgb 12 1671:23b

¹⁸³ tgb 27 1699:6

¹⁸⁴ tgb 27 1701:133

¹⁸⁵ Clausen m. fl. 1950 s. 287

tilfellet er i Skjold, selv om sønnen til den ene lensmannen Børge Nepstad, Askild er lagrettemann i 1660-årene, blir han likevel aldri lensmann.¹⁸⁶

Børge Nepstad sitter med vervet der denne undersøkelsen tar til og frem til sin død i 1659. Også hans etterfølger Lars Mundal avgår ved død, og en finner ham ikke representert som lagrettemann i de tingbøkene som er undersøkt før han tar til som lensmann i 1659. Nå er det å bemerke at langt fra alle tingbøkene er gått igjennom, og en derfor ikke kan se bort fra at Lars Mundal opptrådte på tinget i perioden like før han ble lensmann..

Mange andre hadde lang fartstid som lagrettemenn i Alenfit uten å bli lensmann, dessuten finner vi heller ikke Lars Mundals far, Halvard Mundal som lagrettemann, selv om han i begynnelsen av 1650 årene er lensmann for Seim og Sandvik gods.¹⁸⁷ Det kan altså virke som kriteriene for utvelgelse til lensmann var forskjellig i de to skipredene. Spørsmålet innledningsvis var om lensmennene var utvalgt fra en elite. Vi skal derfor i det følgende se litt nærmere på hva vi kan finne ut om disse mennene utenfor tinget. Det er da naturlig å gå til bygdebøkene.

3.3.2 Lensmannen utenfor tinget

Skjold

Ole Sandal brukte $\frac{2}{3}$ av gården Sandal i den tiden han var lensmann. Han var gift to ganger. Det er heller sparsomt med opplysninger om disse ekteskapene, men den første konen het Sidsel, og de fikk flere barn. Kone nummer to het Gjertrud Mikkelsdatter. De fikk ingen barn. Ole Sandal døde mest sannsynlig i 1709.¹⁸⁸

¹⁸⁶ tgb 9 1667:21-21b

¹⁸⁷ tgb 4 1653:29

¹⁸⁸ Larsen 1984 s.54

Ole Rasmussen Øvre Dyngeland brukte hele Øvre Dyngeland i den tiden han var lensmann. Han var tømmermann. Han hadde to sønner Nils og Lars. Lars ble senere lensmann. Ole Dyngeland døde i 1673.¹⁸⁹

Ole Arnesen Øvre Totland var leilending på Øvre Totland i årene ca 1680 til ca 1702. Han var gift to ganger. Først med en kusine, og siden med datter av lensmann Ole Sandal, Eli Olsdatter Sandal.. De fikk to sønner som vokste opp, Arne og Ola. Ole Totland døde i 1778.¹⁹⁰

Lars Olsen Øvre Dyngeland var noen år bruker av Øvre Dyngeland sammen med faren. Senere brukte han gården sammen med broren før han overtok dennes del i 1680 årene. Han var gift to ganger, sist med Kari Nilsdatter Lilletveit.¹⁹¹

Ole Larsen Totland, sønn av Lars Olsen Øvre Dyngeland, bygslet på Øvre Totland i 1707 da han giftet seg med enken etter tidligere lensmann Mons Salomonsen Totland. Med henne, Synneva Larsdatter fikk han flere barn.¹⁹²

Var så lensmennene i Skjold mer velstående enn den gjennomsnittlige bonde i dette området? Bortsett fra to, Peder Smørås og Mons Totland, var alle lensmennene i Skjold leilendinger, noe som for øvrig de aller fleste bøndene i Skjold var på denne tiden. Fenomenet med at man eide jord en plass og var leilending en annen var heller ikke uvanlig. Gårdene Øvre og Nedre Dyngeland og Øvre Totland, som de fleste av lensmennene kom fra, skiller seg ikke ut fra nabogårdene i noen særlig utstrekning i verken størrelse eller landskyld. Ser vi på Øvre Dyngeland, hadde gården sammen med Nedre Dyngeland og Milleshaug mye bjørkeskog og vært en av hovedleverandørene av trekull til Bergenhus i 1576. De tre gårdene hadde opprinnelig vært ett bruk, men ble

¹⁸⁹ Larsen 1984 s.351

¹⁹⁰ Larsen 1984 s. 386

¹⁹¹ Larsen 1984 s. 54

¹⁹² Larsen 1984 s.385

skilt på 1500-tallet.¹⁹³

Ser vi på de giftemål som ble inngått av de ni Skjold-lensmennene er det nærliggende å tro at enkelte av ekteskapene hadde strategiske motiver, der hensikten var å få råderett over jord, selv om en ikke med dette kan hevde at de giftet seg inn i ombudet. Av de ni forannevnte lensmennene var det hele tre som giftet seg med enken etter den som tidligere hadde vært bruker.¹⁹⁴ Dette var vanlig praksis på denne tiden, og en praktisk måte å få seg et bruk på. Som en naturlig konsekvens av dette var det ikke uvanlig at en var gift to ganger i løpet av livet.

Dette gjaldt både menn og kvinner. En ung mann giftet seg til en gård ved å inngå ekteskap med enken etter tidligere eier. Når denne enken falt fra giftet mannen seg gjerne på ny med en yngre kvinne som han fikk barn med, og da han i sin tur døde ble enken som var igjen et attraktivt bytte for yngre menn som ville starte for seg selv. Peder Monsen Smørås som var lensmann i Skjold i årene 1655-64, fikk trolig tilgang til bruket på denne måten.

Frem til omtrent 1655 brukte han en tredjedel av gården. Etter hvert kjøpte han seg inn, og de siste årene av sitt liv eide han halve Smørås.¹⁹⁵ Det var nok ikke alle det falt seg så vel med som for Peder Smørås. Ola Steffensen Skage, som var lensmann i 1660-årene, giftet seg med enken Kari etter Lars Mikkelsen Skage i 1648. Om hun var et dårlig parti eller Ola var en slett gårdbruker sier historien ingenting om, men i 1670 måtte han pantsette alt han eide fordi han hadde så stor gjeld til eieren Lars Rosenberg. Året etter måtte han derfor gi fra seg hele bruket.¹⁹⁶

Når det gjelder slektskap kan en se at mange av lensmennene var i slekt med

¹⁹³ Larsen 1984 s. 351

¹⁹⁴ Larsen 1984 s.385 og s. 327

¹⁹⁵ Larsen 1984 s. 327

¹⁹⁶ Larsen 1984 s. 782

hverandre, og ”Dyngeland-ætten” var utvilsomt den mest dominerende. Tar vi med periodene like før og etter tidsrommet denne undersøkelsen dekker (1642-1743), ser vi at hele fem av de lensmenn som fungerte i årene mellom 1628 og 1749 tilhørte denne slekten.¹⁹⁷ I flere av tilfellene er det sønnen som overtar vervet direkte etter sin far. Som for eksempel tilfellet er med Ola Hausdal som var lensmann fra 1743 til 1749.¹⁹⁸

Ola var sønn av tidligere lensmann Ola Totland som igjen var sønn av Lars Dyngeland som hadde overtatt vervet fra broren sin Mons Totland. Det var ikke nødvendigvis alltid lensmannsjobben gikk slik i arv i direkte nedadgående linje. Da Nils Dyngeland som var sønn av Ola Dyngeland, lensmann fram til 1660 overtok vervet i 1673, var det et intervall på 13 år der to andre, Peder Smørås og Olaf Skage skjøttet oppgaven.

Hvordan var gårdene lensmennene i Skjold satt på i forhold til de omkringliggende gårdene? Som vi har sett ble to av lensmennene omtalt som spesielt velstående. Den ene, Mons Totland, som var leilending på Øvre Totland i årene fra cirka 1660 til 1706 var av samtiden ansett som en ”hovedrik mann”,¹⁹⁹ men hvis en ser på Øvre Totland bruk 1, som lensmannen satt på, skilte ikke denne seg ut i noen særlig grad hvis en sammenligner med brukene i nærheten. I matrikkelen fra 1665 står det at Øvre Totland, som på den tiden var to-bølt, til sammen hadde en landskyld på 1 laup, 1 pund smør og 1 hud. Dette tilsvarer landskylden til de omkringliggende.²⁰⁰ Hvis vi ser på den andre lensmannsgården Øvre Dyngeland, ser vi at den i 1647 hadde en landskyld på 1 laup smør og 1 tønne malt.²⁰¹

Var så lensmannsbrukene større eller på andre måter mer attraktiv enn de

¹⁹⁷ Clausen m. fl 1950 s.241-242

¹⁹⁸ Clausen m.fl. 1950 s. 242

¹⁹⁹ Clausen m. fl 1950 s.242

²⁰⁰ Larsen 1984 s. 375, 382 og 387

²⁰¹ Larsen 1984 s. 348

omkringliggende, slik en finner det i andre deler av landet, for eksempel på Østlandet? Hvis en ser på gårdene som helhet ble Øvre Dyngeland som det ene lensmannsbruket sorterte under ansett for å være en god gård med gode beiteforhold og vekstvilkår.²⁰² Men også de omkringliggende gårdene fikk tilsvarende karakteristikk. Både Nedre Dyngeland og Riple var gode gårder, og innmarken på gården

I 1723-matrikkelen gis en beskrivelse av Gården Riple der det blant annet står at gården hadde "god kornart" og var "lettvunden".²⁰³ Verken Øvre Totland og Øvre Dyngeland fikk en slik karakteristikk. Samlet sett var derfor ikke gårdene lensmannsbrukene sorterte under noe bedre enn de omkringliggende gårdene, så en kan derfor ikke si at disse gårdene skilte seg ut i noen grad.

Alenfit

Børge Nepstad var etter alt å dømme en vel ansett sambygding. I bygdebok for Alenfit bind 1 skriver Nils Hjelmtveit at Børge var valgt til å representere allmuen i Nordhordland ved kongehyllingen i Kristiania i august 1648.²⁰⁴ Dette ble nok sett på som en stor æresbevisning i samtiden og sier ikke lite om tilliten lensmannen hadde. Han var også kirkeverge for kirken på Hamre i 1650-årene.

Børge Nepstad hadde mye jordegods. Noe av dette hadde han arvet etter faren, men han bidro også selv i stor utstrekning til å øke omfanget. Blant annet eide han Espeland i Fana. Etter hvert besatt lensmannen så mye eiendom at det ble omtalt som Børge Nepstads gods, noe som ikke sier så lite om omfanget.

Begrepet gods ble bare brukt om større jordegodssamlinger. Ved sin død i 1659 hadde Børge Nepstads eiendom til sammen landskyld tilsvarende 14 løper smør.²⁰⁵

²⁰² Larsen 1984 s.350

²⁰³ Larsen 1984 s. 388

²⁰⁴ Hjelmtveit 1968 s.863

²⁰⁵ Hjelmtveit 1968 s.864

Lars Mundal overtok lensmannsombudet ved Børge Nepstads død i 1659. Han var en relativt ung mann, bare 27 år, men han hadde mest sannsynlig gått i lære hos faren, Halvard Olsen Mundal, som hadde vært lensmann i årene 1637-40. Lars hadde tidlig vist at han hadde lederegenskaper. Hjelmtveit refererer til Mikkel Hofnagels opptegnelser der en kan lese at det den 9. mai 1654 ble satt opp en bondefigur på en pel på torget i Bergen. Denne skulle etter alt å dømme var ment til å drive narr av bøndene, men ble den raskt fjernet av disse da de ikke fant seg i harseleringen, og Lars Mundal ble spesielt nevnt som en av dem som tok til motmæle.

Han var da bare 22 år gammel, men likevel utmerket han seg på en slik måte at han var velkjent av byfolkene som en bondefører de burde ta hensyn til. Også etter at han ble lensmann talte Lars Mundal bøndenes sak. Blant annet var han med å sette opp en klage på vegne allmuen til stiftbefalingsmannen i 1670. Årsaken var den dårlige behandlingen bøndene fikk. Også Lars Mundal var kirkeverge i en periode. ²⁰⁶

Etter at Lars Mundal døde i 1693, overtok den ene sønnen, Børge lensmannsombudet en kort periode før den andre sønnen, Eilif trådte inn i ombudet. Han skulle vise seg å få lang fartstid, hele 44 år. Det er den lengste perioden noen har sittet med vervet i Nordhordland. Eilef hadde Øvre Mundal og var tømmermann. Han ble fort kjent for å være en pirkete lensmann som stevnet fillesaker inn på tinget, og skal ikke ha vært så populær hos sambygdingene som faren hadde vært.²⁰⁷

Både Øvre og Nere Mundal ble ansett for å være gode gårder. Sistnevnte hørte til Herman Garmanns gods under Sem og Sandvik på den tiden Lars Mundal overtok som bruker i 1654.²⁰⁸ I eksamineringsprotokollen for matrikkelen fra

²⁰⁶ Hjelmtveit 1968 s.820

²⁰⁷ Hjelmtveit 1968 s.835

²⁰⁸ Hjelmtveit 1968 s. 820

1723 blir Nere Mundal karakterisert med ”god kornart” som var den beste karakteren en gård kunne få med hensyn til potensial som korngård. Bare 12 andre gårder i skipsredet fikk denne karakteristikken. Blant dem var også den andre Mundalgården.²⁰⁹ Gården hadde heller aldri lagt øde, noe som også tyder på at det var en god gård. Gammel landskyld var på to løper smør, og det er den også i alle de årene det finnes oppgaver for.²¹⁰

I 1664 kjøpte Lars hele Nedre Mundal for 300 riksdaler.²¹¹ Han kjøpte også jord andre steder. Blant annet kjøpte han nabogården Leknes sammen med faren og eide odelsgoods i Myking i Gjerstad. Det siste hadde han mest sannsynlig fått sammen med konen. Han må også ha arvet odelsgoods etter faren, men etter 1681 er han ikke registrert som av eier av annet enn Nere Mundal.²¹² Lars var også medeier og drev en sag i Bjørsvik. Det er ikke mulig å få opplysninger om hvor mye Lars Mundal etterlot seg da det ikke finnes optegnelser om dette. Skifteprotokollene begynner først i 1702²¹³, men han etterlot seg høyst sannsynlig mye jordisk gods.

Både Lars Mundal og sønnen Eilif var godt gifte. Lars var gift med Magdeli, datter av Eilif Sjurson Fjellskål fra Midtgarden. Svigerfaren ble ansett som en velstående bonde, og Midtgarden var en annen av lensmannsgårdene i Nhl.²¹⁴ Eilif Mundal var gift med Maritte Askjelsdatter, datter av Askjel Olson Nepstad. Han eide blant annet odelsgoods på Midttun i Fana, og både på mors og farssiden var Askjel av god ætt. De eide mye jordegods. Blant annet beite i Alenfit og andre bygder.²¹⁵

²⁰⁹ Hjelmtveit 1968 s. 814

²¹⁰ Hjelmtveit 1968 s. 816

²¹¹ Hjelmtveit 1968 s. 825

²¹² Hjelmtveit 1968 s. 823

²¹³ Hjelmtveit 1968 s. 825

²¹⁴ Hjelmtveit 1968 s. 820

3.4 Drøfting

Hovedhensikten med dette kapittelet er å se nærmere på hvordan de formelle kravene til hvem som kunne bli lensmann ble tatt hensyn til ved rekrutteringen til vervet. I dette avsnittet skal vi derfor prøve å finne ut;

1. I hvilken grad disse kravene ble fulgt i de områdene denne undersøkelsen tar for seg.

I tillegg til dette vil vi også på bakgrunn av det som var hevdet i forrige avsnitt se på;

2. I hvilken utstrekning de lensmennene som tilhørte de to skipredene var medlemmer av en bondeelite.

Spørsmålet er da hvilke kriterier som skal stilles for å si at en person tilhørte en slik elite. Det har vært listet opp mulige variabler som jordeiendom, giftemål, sosial kapital og tilleggsverv. Når en holder de to skipsredene Alenfit og Skjold opp mot hverandre er det to forhold som peker seg ut:

1. Antallet lensmenn som er representert i de to områdene i perioden 1642-1742 er svært ujevnt, med ni i det ene mot fire i det andre.

2. Det faktum at det er var langt hyppigere utskiftingsintervaller i Skjold enn i Alenfit. Spesielt gjør dette seg gjeldende den første tiden, fra 1640-årene og et stykke utover. Dette gjør at hele fire av disse ni lensmennene i Skjold faller utenfor i det tingbokmaterialet som er undersøkt. Også i Alenfit mangler det en lensmann, Børge Mundal. Han er heller ikke med i det materialet som har vært gjenstand for granskning.

Årsaken til den hyppige skiftingen i Skjold er mest sannsynlig den nære tilknytningen vervet hadde til lagrettemannskorpset i dette skipredet.

²¹⁵ Hjelmtveit 1968 s. 855

Hvis en holder fast ved at tilhørighet til bygdeeliten var et sentralt element ved utvelgelsen, finnes det da noen felles referansepunkter en kan bruke for å påvise en elitetilhørighet for lensmennene i de to skipredene? Helge Finne brukte jordeiendom, bruksstørrelse, skifteverdi og eventuelle andre verv som parameter. I tillegg til dette har også slektskap, ekteskap og generell velstand vært nevnt som viktige faktorer. Det ble også blitt pekt på at personlige egenskaper som karisma og sosiale ferdigheter kunne være av betydning. Hvis en systematiserer disse ressursene, og sorterer dem etter sosial, økonomisk og personlig kapital, blir det slik:

1. Sosial kapital: Slektskap, ekteskap og andre verv.
2. Økonomisk kapital: Jordeiendom. Brukstørrelse, skifte og generell velstand.
3. Personlig kapital: Lederegenskaper, karisma og andre sosiale ferdigheter.

1. Sosial kapital

I Alenfit ser vi at tre av fire lensmenn var i slekt med hverandre i direkte nedadgående linje. Lensmennene i Alenfit var alle godt gifte. Vi vet med sikkerhet at to av lensmennene i Alenfit var kirkeverger. Også Skjold lensmennene var i stor utstrekning i slekt med hverandre. Som i Alenfit er det flere tilfeller der både far og sønn i sin tur har ombudet. Det er spesielt to ætter som dominerer, både før, etter og i det aktuelle tidsrommet.

Når det gjelder inngåtte ekteskap for de fem aktuelle lensmennene i dette skipredet giftet en seg med datter av tidligere lensmann, og en annen seg med enken etter tidligere bruker, som også hadde vært lensmann. Det finnes ikke opplysninger om at noen av de fem har vært kirkeverger, men de fleste av dem har bakgrunn som lagrettemenn.

2. Økonomisk kapital

Alle tre lensmennene i Alenfit eide jord. Den ene, Børge Nepstad, var ansett for å være svært rik. Også Mundalslekten hadde mye jordegods. Brukene de satt på var karakterisert som gode. Mest sannsynlig var det to av de fem lensmennene i Skjold som eide jord. Disse var også ansett for å være svært velstående. Brukene lensmennene satt på ble karakterisert som gode, men skilte seg ikke ut i nevneverdig grad fra de omkringliggende brukene.

3. Personlig kapital.

Ser vi på lensmennene i Alenfit, er det vel hevet over tvil at Børge Nepstad hadde et godt omdømme. Ellers hadde han vel neppe blitt sendt til Kristiania som allmuens stedlige representant ved kongehyllingen. Dette var en æresbevisning som illustrerer at han var en populær og respektert mann. Også Lars Mundal var godt likt. Han hadde tidlig gjort seg tidlig bemerket som bondefører der han var utpekt til å være talsmann for sitt folk på torget i Bergen. På denne måten hadde han vist at han hadde lederegenskaper før han ble valgt til lensmann. Eilif Mundal derimot, var nok ikke like populær som faren,²¹⁶ men har muligens hatt andre ferdigheter da han tross alt satt med vervet i over 40 år.

I Skjold er det vanskeligere å finne informasjon om slike egenskaper hos lensmennene. I de tilfellene det står noe om dette i bygdebøkene er det negative karaktertrekk som blir skildret. Likevel finnes det flere indikasjoner i tingbøkene på at lensmannen hadde både sosiale ferdigheter og tillit hos befolkningen.

Som vi ser er det langt fra alle lensmennene i de to områdene oppfyller hvert eneste kriterium. Likevel viser oppstillingen etter min mening at representantene fra begge områdene utvilsomt hadde både sosial og økonomisk kapital. Både i Alenfit og Skjold finner vi lensmannslekter, og det er tydelig at

de mer velstående medlemmene av allmuen valgte blant sine egne når det skulle inngås giftemål.

Det at de fleste av lensmennene i Skjold var leilendinger utelukker ikke at de var økonomisk ressurssterke. Også i Alenfit var de mest velstående ættene leilendinger, selv om de gjerne også eide jord. De aller fleste av lensmennene i Skjold hadde bakgrunn som lagrettemenn, og det var i hovedsak velstående bønder som tradisjonelt ble rekruttert til tinget i dette skipsredet.

Slik jeg ser det kan også Skjold-lensmennenes bakgrunn som lagrettemenn like gjerne forklares med *sosial kapital*. Som vi har sett var det tilfeller i Skjold der også lagrettemannsvervet gikk i arv fra far til sønn, og på denne måten kan det tillegges sosiale årsaker så vel som økonomiske hvordan man kom i besittelse av vervet. Et paradoks er at det blant lagrettemennene i Skjold var en kjerne med individer som gikk igjen. Denne kjernen med kom fra et relativt snevert geografisk område i den østlige delen av skipredet.

Det var fra denne kjernen at lensmennene ble hentet. Dette fenomenet vedvarte hele perioden denne undersøkelsen tar for seg, og kan ikke forklares ut fra verken beliggenhet eller rikdom. Vel var området relativt velstående, delvis på bakgrunn av tidligere trekullhandel med byen²¹⁷. Men her bodde også bønder som ikke var velstående. Dessuten hadde også andre bygder i skipredet rikdom, og lå like nært byen. Likevel finner vi at denne kjernen er overrepresentert på tinget.

Etter min mening viser dette at en gjerne er på villspor hvis en tillegger egenskapene referert under personlig kapital for mye vekt. Det at lensmannsslektene står så sterkt i begge områdene viser at det var i disse man hentet kandidater til ombudet, uavhengig av andre faktorer. Det trenger ikke å

²¹⁶ Hjelmtveit 1968 s. 835

²¹⁷ Larsen 1984 s. 351

bety at personlige egenskaper var uten betydning, Selv om de fleste lensmennene var relativt velstående, og selv om både lensmanns og lagrettemannsvevet i mange tilfeller gikk i arv, var det ikke alle lensmannssønnene som ble lagrettemenn eller lensmenn. Mest sannsynlig var enkelte med relativt lik bakgrunn for øvrig, ansett for å være bedre egnet til lensmenn enn andre, og derfor innstilt på bakgrunn av dette. En rekrutterte fra visse slekter. Vedkommende som ble innstilt som ny lensmann var som regel enten besvogret, sønn, bror eller på andre måter knyttet til tidligere innehavere av ombudet.

Slik ble lensmannsslektene opprettholdt, og dette kan være med å forklare hvorfor i store trekk lagrettemenn og nesten samtlige lensmenn ble hentet et spesielt område i Skjold. Det fantes helt sikkert mulige kandidater jevnt fordelt i hele skipredet, men det var her en fra gammelt av foretok rekrutteringen. Det er en klar parallell i det andre skipredet med at vervet går i arv selv om det ikke er den nære tilknytningen til lagretten her. Det faktum at i to av lensmennene i Alenfit beviselig hadde personlig kapital trenger derfor ikke å være noen betingelse for at de ble lensmenn. Den tredje lensmannen hadde nemlig ikke noe særlig godt ord på seg. Likevel ble hann innstilt til vervet og satt med det i hele 44 år. Årsaken var mest sannsynlig at broren, faren og bestefaren hadde vært lensmann før ham.

Konklusjon

Når en starter et arbeide som en slik undersøkelse er, har man kanskje en litt naiv forestilling om hva man kan finne svar på. Dette har nok vært tilfelle også i denne undersøkelsen. Navnet på oppgaven, *Mellom barken og veden?* illustrerer dette på en grei måte, selv om det verken er kontroversielt eller særlig originalt å hevde at lensmannen hadde en uriaspost, flere har hevdet det før.²¹⁸

Det har ikke kommet frem så mye konkrete opplysninger under arbeidet med tingbøkene der lensmannens balansegang mellom å være privatperson og øvrighetsrepresentant, blir så klart demonstrert som jeg gjerne hadde ventet. Dette henger nok sammen med at den formelle atmosfæren som blir reflektert i tingbokmaterialet gir ytterst få muligheter til å ”komme skikkelig under huden ” på bondelensmannen. Det har derfor vært heller vanskelig å få innblikk i personlighetstrekk og personlige oppfatninger hos lensmannen i disse bøkene.

Likevel har vi fått vite at to av lensmennene i Skjold til stadighet kom på kant med befolkningen, og var beryktede bråkmakere. Den ene mistet til og med livet i slagsmål. Så her var i alle fall to som ikke taklet oppgaven særlig godt. Som vi har sett hadde likevel enkelte av lensmennene et godt ord på seg, og fikk tildelt oppgaver som demonstrerer at de hadde stor tillit. Konklusjonen må derfor være at det fantes lensmenn som taklet denne balansegangen bedre enn andre.

Har så undersøkelsen oppfylt intensjonene for øvrig? De primære målene var å kaste lys på oppgaver og rekruttering knyttet til ombudet. Jeg har nok ikke klart å finne eksempler på at alle de oppgavene lensmannen var pålagt ble utført i det materialet som er gjennomgått. Likevel har det kommet frem andre oppgaver, som for eksempel at han var med og dømte på tinget, og at han måtte rydde lokalene når temperaturen ble for høy. Naturlig nok er det i første rekke oppgaver knyttet til rettspleien en får kjennskap til gjennom tingbøkene. Andre oppgaver er geografisk betinget, slik at lensmenn i kystdistriktene og de i

innlandet til dels hadde forskjellige oppgaver. Også fra landsdel til landsdel har det vært lokale variasjoner i aktuelle oppgaver for lensmennene. Likevel mener jeg denne undersøkelsen har vist en spennvidde i lensmannens gjøremål som er representativt, og som i tilfredsstillende grad viser at de oppgavene han var pålagt ble utført.

Når det gjelder rekrutteringen til vervet, har det som naturlig er vært vanskelig å lage en fullstendig profil med alle egenskaper hos kandidatene vel tre hundre år senere. Men som vi har sett ble lensmennene rekruttert fra bedrestilte bønder, leilendinger som sjøleiere. Sannsynligvis var det mer enn rent økonomiske faktorer som gjorde at disse personene havnet i vervet. Som i dag fantes det vel på den tiden individer som gjorde seg bemerket i nærmiljøet. Dette ved at de innga tillit, var talefør eller at de hadde en annen form for taus kunnskap som ble lagt merke til. En kan vel for eksempel holde det for sannsynlig at lensmannen både kunne lese og skrive.

Etter min mening har denne undersøkelsen vist at de formelle kravene til rekruttering i grove trekk ble fulgt. Det var ikke bare økonomiske faktorer som ga adgang til vervet. Mange av lensmennene hadde helt klart lederegenskaper, nøt stor respekt hos allmuen og hadde sosiale ferdigheter og god dømmekraft. I tillegg til det jeg har funnet om lensmennene i bygdebøkene, synes jeg alle disse egenskapene er godt illustrert i tingbokmaterialet.

Innledningsvis i denne oppgaven ble det spurt om ombudet ga status. Også dette er det vanskelig å svare ubetinget ja eller nei på. Det er vel hevet over tvil at de fleste personene som satt med vervet hadde forholdsvis høy status, men om det var lensmannsombudet som ga denne statusen eller vice versa, er det vanskelig å vite noe eksakt om. Enkelte av lensmennene var rike og var kirkeverger. Disse hadde nok status uavhengig om de var lensmenn eller ei. Som vi har sett ble også lensmennene i denne undersøkelsen hentet fra en elite.

²¹⁸ Larsen 1980 s 374

Men hos de fleste ble nok vervet likevel sett på som attraktivt, og en effektiv måte å klatre på i det sosiale hierakiet.

.

Var lensmannsjobben attraktiv, eller var den noe man fikk ”dyttet ned over hodet”, var et annet spørsmål som ble stilt i innledningen til denne oppgaven. Ja, som sagt var den nok det. Det er vanskelig å tro at noen ufrivillig ble lensmenn, men som vi har sett gikk vervet mer eller mindre ”på omgang” blant lagrettemennene i Skjold i 1640-årene, og det kan tenkes at en slik situasjon kan ha oppstått her. Dette blir likevel bare spekulasjoner.

Litteraturliste

- Aschim, Øystein 1998 Var det en bondeelite i Hole prestegjeld?
Hovedoppgave Universitetet i Oslo
- Bæra, Sverre 1967 Lensmanns-institusjonen i Noreg ca. 1270-1570.
Funksjonar og relasjonar. Hovedoppgåve i historie. Universitetet i Oslo
- Clausen, Conrad m. fl. 1950 Lensmennene i Hordaland; Stavanger
- Finne, Helge 1999 Lagrettemennene i Vangen og Føyen tinglag; Ei
gransking av rekrutteringa til lagretten i perioden 1648 til 1720. Hovedoppgave
Universitetet/ Høgskolen i Bergen
- Fladby, Rolf 1963 Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged
Oslo: Universitetsforlaget
- Fladby, Rolf m.fl. 1990 Norsk historisk leksikon; Oslo
- Fogtman, Laurids 1781 Alfabatisk Register efter Bulls Maade over love,
Forordninger, Placater, Rescripter, Resolutioner, Krigs-og Stifts-articler,
Octroier, Privilegier og Fundatser, fra Aar1660 indtil nærværende tid, Andet
Bind; København
- Imsen, Steinar 1994 Norsk bondekommunalisme, Del 2: Lydriketiden;
Trondheim
- Imsen, Steinar 1990 Norsk bondekommunalisme, Del 1:
Middelalderen; Trondheim
- Hjelmtveit, Nils 1968 Bygdebok for Alenfit, bind 1; Oslo
- Larsen, Jacob T. 1980 Fana bygdebok, 1. Fra de eldste tider til 1665;
Bergen
- Larsen, Jacob T. 1984 Fana Bygdebok, 4. Gards- og ættesoge; Bergen
- Myking, John Ragnar 1996 Lagrettemenn og bygdeelite ca. 1650-1750 Heimen
bind 18; Trondheim
- Myking, John Ragnar 1990 Fana Bygdebok 4, Bønder nær byen 1665-1870;
Bergen

Aurenes, Ola m. fl. 1953 Tingbøker fra Jæren og Dalane med historisk forord av Jens Arup Seip; Stavanger

Sødal, Terje 1996 Sosiale ulikheter på Agder ga. 1600-1700: Hovedfagsoppgave Universitetet i Bergen

Winge, Harald 1992 Lokalsamfunn og øvrigheten i Norden. Skrifter fra norsk lokalhistorisk institutt. Kapittel: Rettsvesenets utvikling i Norge. Lokale konsekvenser og reaksjoner 1550-1750 av Anne-Hilde Nagel

Kilder

Utrykte kilder: Statsarkivet i Bergen

Sorenskriveren i Sunnhordland: Tingbøkene 1-5, 8-13, 27-29, 33-35 og 40.